К 83
Р 60
Ч-36962

И.Н.Ульянов ячĕллĕ Чăваш патшалăх университечĕ

В.Г.Родионов

К.В.Иванов хайлавĕсен пултарулăхлă историйĕ

Шупашкар – 2000

Национальная библиотека ЧР
4-036962

ББК Ш43(2) (635.1) (5) * 8 Родионов

Родионов В.Г. К.В.Иванов хайлавĕсен пултарулăхлă историйĕ. Шупашкар :Чăваш патшалăх университечĕ, 2000. – 36 с.

ВОЗВРАТИТЕ КНИГУ НЕ ПОЗЖЕ
обозначенного здесь срока

Тираж 100 экз.

Типография Чувашского государственного университета
428015 Московский просп., 15.

© В.Г.Родионов

4-36962

НАЦИОНАЛЬНАЯ
БИБЛИОТЕКА
ЧУВАШСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

ПРОВЕРЕНО
2010

К 83
Р 60

Ум сăмах

Юлашки вунă çулта К.Иванов пултарулăхĕ пирки çырнă тĕпчев ĕçĕсем сахалах мар пичетленчĕç Аслă поэтăмăрăн çĕр çулĕ çитнĕ тĕле харăсах виçĕ кĕнеке тухрĕ: С.Александровăн «Поэтика Константина Иванова» (Чебоксары, 1990. - 192 с.) монографийĕ, «Творческое наследие К.В.Иванова» (Чебоксары. 1990. - 120 с.) тата «Вопросы поэтики К.Иванова» (Чебоксары, 1991. - 167 с.) сборниксем. Çаксемсĕр пуçне сăвăçăмăр пултарулăхĕ пирки Ю.М.Артемьев профессор та хăйĕн «XX ĕмĕр пуçламăшĕнчи чăваш литератури» (Шупашкар, 1992) ятлă сулмаклă ĕçĕнче 20 страницăна майлах çырса кăтартнă. Кунта унăн диссертацийĕнчи («Просветительство и развитие чувашской литературы». М., 1993) «Традиции и ценности нового времени в творчестве К.В. Иванова» сыпăка аса илни те вырăнлă пулмалла.

Тĕпрен илсен, ивановедени аталанать темелле. Çапах та пирĕн литературоведсем ăслăлăхри пур мелсемпе те туллин усă кураççĕ тесе калаймăн. Вырăс литератури ахахĕсене, вĕсен пултарулăхлă историне (творческая история), сăнаса тĕпчесси анлă сарăлнă (1). Ку енĕпе теорилле ĕçсем те пичетленчĕç. Чи малтанах кунта Д.С.Лихачев çырнисене палăртмалла (2). «До той поры пока мы знаем памятник только в его последнем варианте и лишены возможности проследить движение текста, соотнести текст с явлениями личного развития автора и историческими фактами в целом – наша интерпретация памятника всегда может быть субъективной, подчиненной автору и нашим собственным способам восприятия. Только изучив текст в его движении (самостоятельно, соотнесенном с развитием автора, редакторов, переписчиков, с движением истории литературы и истории и т.д.), мы получаем объективные данные для суждения о нем, о его замысле, художественных тенденциях, идеологии, отразившейся в нем и т.д.» (3).

Д.С.Лихачев текстологие литература историйĕн никĕсĕ тесе шутланă. Уйрăм палăк историне тĕпчени литература историне пĕтĕмĕшле пăхма майсем туса парать тенĕ паллă академик.

Хайлавăн пултарулăхлă историне пăхса тухни çыравçă

мĕн калас тенине тĕрĕсрех ăнлантарса пама май парать. Чи малтан кунта унăн тĕнче курăмĕпе туйăмне, ăна ытларах мĕн пăлхантарнипе шухăшлаттарнине асра тытмалла.

Çаксемсĕр пуçне хайлав поэтики аталанса, улшăнса пынине те сăнама май килет ку мелпе. Кун пек чухне тĕпчевçĕ аллинче хайлавăн темиçе варианчĕ пулмалла. Тепĕр çул та пур: енчен те эпир хайлавăн юлашки вариантне кăна пĕлетпĕр пулсан, поэтикăна тĕпчени урлă унăн малтанхи варианчĕ пирки калаçма пултаратпăр. Кунта ытларах пысăкрах калăпăшлă хайлавсене тĕпчеме меллине палăртмалла.

Мĕн тума кирлĕ-ши хайлавăн пуçламăш варианте пĕлни? Икĕ е темиçе варианта танлаштарса тĕпчевçĕ çыравçăн малтанхи шухăш тытăвĕпе (замысел) шухăш ўтлентерĕвне (воплощение идеи) туллин пĕлме пултарать. Эппин, вăл хайлавăн пултарулăхлă историне шухăш тĕлĕшĕнчен тĕплĕн ăнлантарма пултарать. Çак мелпе эпĕ К.В.Иванов «Нарспийĕн» хăш сыпăкĕ маларах, хăшĕ каярах çыраннине йĕркесен хисепне тата састашсене тĕпчесе палăртнăччĕ (4).

Сăвăçăн ытти хайлавĕсене е куçарăвĕсене пăхса тухни те поэтикăри аталанăва курма май парать. Калăпăр, «Нарспи» хайлава хăш вăхăтра çырнине пĕлнĕ хыççăн тĕпчевçĕ çав тапхăрта çырнă хайлавсемпе куçарусен хăй евĕрлĕхне палăртать. Çапла майпа вăл çыравçă пултарулăхĕнчи поэтика аталанăвĕнчи тĕп тапхăрсене асăрхать, вĕсене «Нарспи» поэтикинче сийлесе уйăрса пăхать. Çапла мелпе тĕпчесе эпĕ те хăш-пĕр хăй евĕрлĕхсем пирки çырнăччĕ (5).

К.Иванов йышши çыравçăсен пултарулăхне тĕпченĕ чухне автор сюжета ăçтан илнине палăртни те питĕ пĕлтерĕшлĕ. Хăйĕн шухăш тытăвне кура вăл малтанхи сюжета тĕрлĕ çĕнĕлĕхсем кĕртме пултарать. Çавсем вара çыравçăн шухăш тытăвĕпе шухăш ўтлентерĕвĕ хăш çулпа кайнине уççăн кăтартаççĕ.

Поэтăн кун кĕнекисемпе çырса пымалли тетрачĕсем, çырăвĕсемпе биографири паллă фактсем - çаксем пурте вăл е ку хайлавăн пултарулăхлă историне туллин тĕпчеме пулăшакан çăлкуççем.

Хайлавсене çырнӑ вӑхӑт

Вӑл е ку хайлава хӑш вӑхӑтра çырнине палӑртни сӑвӑçӑн поэтика ӑсталӑхӗн аталану тапхӑрӗсене курма май парать. Унӑн шухӑш-кӑмӑлӗпе туртӑмӗ, чун екки ӑçтарах туртӑннине те пӗлме пулӑшать çак шырав. Чӗмпӗрти тата Раççейри общество пулӑмӗсемпе çыхӑнтарса пӑхни вара К.В.Иванов пурнӑçӗпе пултарулӑхӗн контекстне курма май парать.

Чи малтанах поэт хӑй çырса хӑварнӑ текстсем пирки калаçни кирлӗ.

К.В.Ивановӑн тӑван ялӗнчи литература музейӗнче 1906 çулхи çурла уйӑхӗн 14-мӗшӗнче çырма пуçланӑ типтерӗ («Записная тетрадь») упранать. 1987 çулхи экспедици вӑхӑтӗнче эпир Г.Ф.Юмартпа çав тӗрлӗ плансем çырса хунӑ типтерпе тӗплӗнрех паллашнӑччӗ. Ӑна сӑвӑç хӑй 45-мӗш пите (страницӑна) çитиччен номерлесе тухнӑ, тепӗр страницине кутӑнла, «Ешӗл вӑрман айккипе» сӑвва çырса хунӑ, вӗçӗнче «К.Иванов» тесе алӑ пуснӑ. Малалла çырнисем 49-мӗш питрен кӑна пуçланнине шута илсен. пуçхӗрлӗ çырнӑ сӑвва поэт чылай каярах хайланӑ тесе калама май пур.

49-мӗш питре (страницӑра) сӑвӑç 1906-1907 вӗренӳ çулӗнче çырма палӑртнӑ ӗçсене асӑннӑ: «1. ЭРЕХ, комедия в одном действии (в стихах) 600. 2. ЙӐВӐР ÇУЛ, трагедия в двух действиях (в стихах). 3. ЯЛТИ ӖÇСЕМ, случаи из дерев. жизни. 4. ЙӐВӐР ÇУЛ, семейные соб. 1906 г. 5. ИКӖ ӐРУ, родословные записи. 6.»

Плана поэт юпа уйӑхӗн 10-мӗшӗччен çырнӑ. Çакна 50-мӗш питре казаксен станицине илемлӗн сӑнласа çырнӑ хайлавӑн икӗ тӗрлӗ планне тунӑ хыççӑн лартнӑ дата (10.10.1906) ӗнентерме пулӑшать.

Типтерӗн 51-53-мӗш пичӗсенче «Лето 1906 года» ятлӑ калав пуçламӑшне çырнӑ (1906 çулхи юпан 11-24-мӗш кунӗсен хушшинче). Унта поэт çу уйӑхӗн пуçламӑшӗнче хӑй тӑван ялне каникула таврӑннине пӗлтерет. Малалли тӗпчев валли питех те кирлӗ: «2. Оказалось, что сосватали дочку нашего богатого лавочника. Пригласили на свадьбу и нас как близ. родственник.

Я с нетерпением ждал Троицу, на которой должна быть наша свадьба. За неделю до свадьбы стали приготовляться к ней: заказывать новую одежду, убирать комнаты...

На другой день рано утром меня пробудили. Я оделся и <пошел> с довольным чувством, что я тоже «пуза

каччи», побежал на свадьбу. Я вошел в избу. В это время невеста уже кончала «прощание». Прощание состоит в том, что невеста целовала по порядку всех, начиная с родителей, и означает, что она оставляет свое девичество и переходит к замужнему положению».

К.В.Иванов чăваш туйĕнче пуса каччи пулни каярах ăна «Нарспири» туй сценисене тĕрĕс çырса кăтартма май панă темелле. Çав хушăрах вăл хăйĕн поэмине 1906 çултах çырма пуçланă тени тĕрĕс мар. Ку вăхăтра сăвăç материал пухса пуянланнă, ерипен шухăш çуралу патнелле çывхарнă кăна-ха.

55-мĕш питре вырăсларан чăвашла куçарнă «Вăранăр, тапранăр!» ятлă (вырăсла вăл «Крестьянская марсельеза» ятлă) сăвă пур. Ăна поэт юпа уйăхĕн 10-мĕшĕпе 25-мĕшĕ хушшинче хайланă. Куçару питех те ирĕклĕ, оригиналти састашсем (рифмăсем) те курăнмаççĕ. Ку вăхăтра вăл вĕсене йĕркелеме хăнăхманни сисĕнет.

56-57-мĕш питсене автор «Дубинушка» юрă куçарăвĕн икĕ редакцине çырса хунă. 58-мĕш питре дата кăна лартнине («25 октября») асра тытсан, куçарăва вăл çав кунччен кăшт маларах çырса хунă теме пулать. Сăввăн пĕр çаврине куçаруçă оригиналти пекех хĕреслĕн састашланă: АБАБ.

61-64-мĕш питсем çине Слакпуç ялне вырăсла сăнласа кăтартнине çырса хунă.

65-мĕш пит енне çапла çырнă: «1. ЭРЕХ, в 1 д<ей-ствии>. 2. ТĂЛĂХ АЧА, в 2 д<ействиях>». Каярах сăвăç çапла хушса çырнă: 3 д<ействия> 12 стр<аниц> к 1 дек<абря>». Çаксене автор юпа уйăхĕн вĕçĕнче е чӳк уйăхĕн пуçламăшĕнче çырса хума пултарнă.

67-68-мĕш питсене кайран такам татса илнĕ.

69-мĕш питре çапла çырса хунă: «Умĕнхи сăмах. 1. Мĕн пĕлес килет кашни çыннăн? 2. Мĕншĕн пурте пĕлей-меççĕ? 3 страница. 3. Епле эпĕ çак кĕнекене çыртăм?».

Çак сăмахсене çырса хунă тапхăрта поэт кĕнеке хайласа пичетлес ĕмĕтпе пуръннине пĕлни питех те пĕлтерĕшлĕ. Палăртнă хайлавне прозăлла çырма тĕв тунă-тăр унăн авторĕ. Вăл историллĕ ĕç çырма шухăш тытнă пулас.

70-71-мĕш питсенче Я.Кузнецовăн тата Гоголĕн Днепр çинчен çырнисене танлаштарса пăхни пур. Çакă К.В.Ивановăн пултарулăхĕпе тата ăнлавĕпе тачă çыхăннăран текста

пăхса тухма хистет: «1. Ц е л ь Кузн. – дать более или менее полное и точное понятие о Днепре; цель Гог. – вызвать воображение читателя карт. Днепра. Описание Кузн. – это ландкарта; описание Гог. – это пейзаж.

2. М а т е р и а л о м для оп. Кузн. служат призн. постоянные, а для оп. Гоголя – случайные.

3. Оба автора выразили свой материал в слове, но выбор слов у обоих различный: у Кузн. простой, или прозаический, а у Гоголя – образный, или поэтический.

В ы в о д: «Днепр» Кузн. – описание п р о с т о е, а «Днепр» Гоголя – описание х у д о ж е с т в е н н о е».

Текста кутăн çырса хунă. Ăна «Ешĕл вăрман айккипе» сăвва хайланă вăхăтрах таса юлнă питсем çине çырнă теме май пур. Типтер пĕтĕм вĕренӳ çулĕ валли пулнине асра тытсан, çак текстсене автор 1907 çул пуçламăшĕнче те çырнă тесе калама пулать. 82-мĕш питре «Сушкин Пушкин 1907 год» тесе паллă туни типтере автор каярах çырнă тесе калама хистет.

76-мĕш питре «Пăртта карчăк», «Чун татăкĕ», «Хрулкка сухалĕ» ятлă хайлавсен уйрăм пайĕсен ячĕсене çырса панă. Типтерте çак ĕçсене çырса пĕтернĕ хыççăн палăртнă теççĕ.

Ухсай Яккăвĕ çырни тăрăх, К.В.Ивановăн 1907 çулхи типтерĕнче «Пăртта ăрăвĕн историйĕ» повеçĕн ячĕ пулнă. 1906-1907 вĕренӳ çулĕнчи типтерĕн 76-мĕш питĕнче çырнипе тӳр килет çав хайлав ячĕ. Çак факт та малтанхи типтерте 1907 çулта çырса хунă вырăнсем те пуррине ĕнентерме пулăшать.

Ухсай Яккăвĕ каланине ĕненсен, çав «пĕчĕк тетрадь» «Шуйттан чури» трагедирен пуçланнă. Ун хыççăн «Тимĕр тылă», «Тăлăх арăм», «Ватă вăрман», «Хуркайăксем» тата «Икĕ хĕр» ятлă хайлавсем çырма палăртса хунă план пулнă иккен. (6). Малла автор «Выçă аптранăскерсем» ятлă хайлав пуçламăшне, унтан «Ватă вăрман шухăшĕ» ятлă халап пуçламăшне çырса хунă-мĕн. Унтан çаксем пулнă: «Çывăр, ачам, çывăр» (А.Н.Майков), «Усал шăрăх» (Н.П.Огарев), «Кĕркунне», «Выçă аптранăскерсем» (тĕп пайĕ), «Кĕркунне» ятлă сăвă сыпăкĕ. «Выçă аптранăскерсем» айне поэт «30 декабря 1907 года» тесе çырнă иккен (7).

Çак типтере К.В.Иванов 1907 çулхи çурла уйăхĕн вĕçĕнче

(шăпах çавăн чухне вăл Чĕмпĕре тепĕр хут таврăнать) е авăн уйăхĕнче пуçлама пултарнă.

Н.В.Шупуççынни аса илнĕ тăрăх, 1907 çулхи кĕркунне К.В.Иванов чи малтан «Тимĕр тылă» хайлавне çырса пĕтернĕ, унтан «Икĕ хĕр» хайланă. Поэт шăллĕ, Квинтилиан, çырнă хайлавсене çапла черетленĕ: «Икĕ хĕр», «Тимĕр тылă», «Тăлăх арăм», «Нарспи» (8).

Чăн та, «Икĕ хĕр» калăпăшĕпе пысăках мар хайлав, авторĕ ăна пĕрре ларсах çырса пĕтерме пултарнă. Тен, сăвăç чăнах та «Тимĕр тылă» балладăна çырма чи малтан пуçăннă, çапах та «Икĕ хĕре» вăл çав хушăрах хайлама пултарнă. Кирек епле пулсассăн та çак икĕ хайлава пĕр çыхăра пăхса тухни тĕрĕсрех пек. Вĕсене поэт авăн-юпа кĭйăхĕсенче хайланă пек пулса тухать.

Ухсай Яккăвĕ çырнă тăрăх, «Выçă аптранăскерсем» хайлавăн тĕп пайĕ айне К.В.Иванов «30 декабря 1907 года» тесе палăртнă. Ку вăл сăвва çырса пĕтернĕ вăхăта пĕлтерет ĕнтĕ.

«Тăлăх арăм» балладăна сăвăç «Нарспи» поэмăна çырса пĕтерес умĕн хайланă пек пулса тухать. Çакна поэт шăллĕ Квинтилиан çырнинчен (9) тата «Чăваш халапĕсем» кĕнекере пичетленнинчен тĕшмĕртме пулать (10).

Çапла вара хайлавсене сăвăç 1907 çулта çапла черетленӳпе çырнă тесе каламалла: 1. «Шуйттан чури» (11). 2. «Икĕ хĕр» (юпа уйăхĕ). 3. «Тимĕр тылă» (юпа -чӳк уйăхĕсем). 4. «Тăлăх арăм» (раштав-кăрлач уйăхĕсем).

«Нарспи» поэмăна хăçан çырнине пĕлме хăш-пĕр аса илӳсем пулăшма пултараççĕ. Я.А.Обухов З.П.Маркеловран çапла аса илӳ çырса илнĕ: «До Нового года в 1907 г. работал в школе в Симбирской губернии, а после Нового года, в январе переехал в Уфимскую губернию. Зимой, когда был у Ивана Яковлевича, с просьбой о переводе, он ночевал в школе и тогда ему и его другу Ефимову Димитрию Ефимовичу Константин Васильевич прочитал отрывки из незаконченной поэмы «Нарспи». Его они упросили, зная, что он пишет поэму, и Константин Васильевич с трудом согласился, ссылаясь на то, что поэма еще не закончена...» (12)

Малалла И.Я.Яковлев мăшăрĕ Алексей ывăлĕпе кинĕ патне янă çыруври çак йĕркесене илсе пăхар (çырăва чăваш

ла Г.Ф.Юмарт куçарнӑ): «Пирӗн шкулта хамӑрӑн сӑвӑç пур иккен. Калаçнӑ тӑрӑх мӗн тери чаплӑскер тата! Пӗлтӗр пӗрремӗш класран кӑларса янисенчен пӗри вӑл – Константин Иванов текенскер, вӑлах художник. Урӑх ниçта та кайса кӗме çукран ӑна хамӑр шкултах хӑварнӑ, ӳкерме ӑста пирки ӑна Пунктра тӳлевсӗр вӗренме вырнаçтарнӑ. Çав сӑвӑç иккен. Пӗррехинче Иван Яковлевич унӑн çыврӑмалли пӗчӗк пӳлӗмне пырса кӗнӗ, лешӗ темскер вуласа ларнӑ та Иван Яковлевича асӑрхаман. Курсан хӑраса ӳкнӗ, хучӗсене пытарнӑ, кайран çапах та кӑтартнӑ. Чӑвашла халап çырнӑ иккен, икӗ пин ытла сӑвӑ йӗркиллӗскер, тап-таса чӑваш чӗлхипе, çав тери лайӑх, çав тери хитре, рифмисем те хӳхӗм. Аçу чӑннипех хӗпӗртесе ӳкнӗ, пичетлесшӗн (13).

Çырӑва 1908 çулхи кӑрлачӑн 26-мӗшӗнче (çӗнӗ стильпе нарӑсӑн 9-мӗшӗнче) çырни паллӑ. «Нарспире» мӗн пурӗ 2078 йӗрке пулнине шута илсен, çырура сӑмах кӗнекере пичетленнӗ тулли вариант пирки пыни иккӗленӳсӗр. Эппин хайлава унӑн авторӗ 1908 çулхи нарӑсӑн 9-мӗшӗччен çырса пӗтернӗ. Январьте вӑл малтанхи варианта юсаса çӗнетни, уйрӑм сыпӑксем хушни пирки Н.В.Шупуççынни те çырнӑччӗ (14).

К.ВИванов хӑйӗн поэмине, Н.В.Шупуççынни аса илнӗ тӑрӑх, варринчен çырма пуçланӑ: «Иван ӗмпӳ ӗçкӗ туни çинчен «Калашник» юрринче пуçланӑ пек, вӑл та малтан «Туй» ятлӑ пайне çырнӑччӗ; кайран, пайӑн-пайӑн çырса, вӑл «Нарспие» хальхи сӑна кӳртсе пичетлеттерчӗ» (15).

М.В.Максимова шухӑшӗпе «Нарспие» çырма унӑн пиччӗшӗ «Калашник хуçа çинчен хунӑ юрра» куçаричченех шухӑшласа хунӑ (16).

Хӑшӗ-пӗри, 1906-1907 вӗренӳ çулӗнчи типтерте çырса хунӑ сӑвва («Ешӗл вӑрман айккипе») асра тытса, сӑвӑç «Нарспие» 1906 çултах çырма пуçӑннӑ тесе шухӑшлать (17). Пӗрремӗшӗнчен, сӑвва чылай каярах çырса хунӑ тенӗччӗ. Иккӗмӗшӗнчен, уйрӑм йӗркесем çырса хуни авторӑн поэма çырас шухӑш тытӑвӗпе тӳр килнине пӗлтермест: вӑл уйрӑм ӳкерчӗклӗ сӑвӑ йӗркисене хайлавӑн юлашки вариантне йӗркелесе çитернӗ чухне кӑна кӗртсе лартма пултарнӑ. Виççӗмӗшӗнчен, палӑртса хунӑ ӗçсенче «Нарспи» çинчен асӑнни çук (18).

«Нарспи» поэмӑна çырма сӑвӑç Чӗмпӗре Н.В.Шупуççын

ни пырсан «Тимĕр тылăпа» «Икĕ хĕре» хайланă хыççăн пуçăннă. Ку вăл чӳкпе раштав уйăхĕсемпе тӳр килет.

Çапла вара К.В.Иванов «Нарспи» поэмăн малтанхи вариантне 1907 çулхи чӳкпе раштав уйăхĕсенче, юлашки вариантне нарăс пуçламăшĕнче çырнă тесе çирĕплетме май пур.

Састашпа çавра аталанăвĕ

1906 çулхи çурла уйăхĕн 16-мĕшĕнче сăвăç çапларах сăвă йĕркисем çырса хунă:

ПĂРТТА патне ПĂРТлаттарса,
ВАнюшка патне ВАшлаттарса,
СИмун патне СИктерсе.

Кунта чи малта йĕрке ăшĕнчи сасă килĕшĕвĕ тăрать, вăл халăх поэзийĕнче питех те анлă сарăлнă пулнă (19). Йĕркесен вĕçĕнчи сасă килĕшĕвĕ (састаш) чăваш çыруллă поэзине Европа традицийĕсемпе, уйрăмах куçарусем урлă, кĕрсе пынă. Çак мел ун чухне К.В.Ивановшăн ютă пулнă-ха.

1906 çулхи юпа уйăхĕн 10-мĕшĕпе 25-мĕш кунĕсен хушшинче сăвăç «Крестьянская марсельеза» куçарать тенĕччĕ. Оригинала хĕреслĕ састашпа (АБАБ) хайланă пулсан, куçарура вăл пачах та палăрмасть. Ку вăхăтра вунултă çулхи сăвăçăн састашлас ăсталăх палăрайман-ха. Çав кунсенчех куçарнă «Дубинушка» юррăн тексчĕ те састаш тĕлĕшĕнчен оригинала çитеймест. Çапах та кунта АБАБ тытăмĕ састаш енне туртăнни хытах сисĕнет.

«Шуйттан чури» трагедин планне, унăн тытăмне поэт 1907 çулхи авăн уйăхĕнчен кая мар йĕркеленĕ терĕмĕр. Ăна вăл Чĕмпĕре çитиччене хайлама пултарнă. Çакна планра «икĕ юлташ», Чĕмпĕрте çырнисенче пиччĕшĕпе шăллĕ тĕп сăнарсем пулнинчен пĕлме пулать. Сăвăç çырнă майăн татах та улшăнусем кĕртнĕ.

Хайлава маларах çырнине унта састаш питех те сахал тĕл пулни те çирĕплетме пулăшать: АБАБ – 4 çавра, ААББ – 4 çавра. Ку вăл мĕн пур йĕркесен 14 процентне те çитеймест.

«Икĕ хĕр» хайлавра састаша çирĕп йĕркелени палăрмасть. Çав хушăрах пĕр еврлĕ сăмахсене темиçе хут

каланипе пулакан састашсем (АБВБ, АББВ) курăнкалаççĕ.

«Тимĕр тылă» балладăна та састашласа хайламан. Хушăран кунта АБВВ, АБВБ, ААБВ йышши састашлă çаврасем тĕл пулкалаççĕ. Вĕсен хисепĕ питех те пĕчĕк.

1907 çулхи юпа-чӳк уйăхĕсенче К.В.Иванов оригиналлă хайлавĕсене ятарласа састашласа çырас тĕллев лартман. Çак пĕтĕмлетӳ унăн çав вăхăтра çырнă тексчĕсенчен тухса тăрать.

Малтанхи хайлавсен фонĕнче «Тăлăх арăм» баллада чылай уйрăларах тăрать. Унта мĕн пуçламăшĕнчен вĕçне çитиччченех мăшăр ар састаш хуçаланать. Ку тĕлĕшрен вăл «Хальхи самана» сăвва питĕ çывăх (ААББ састашлă çаврасемпе). Н.В.Шупуççынни çак хайлава çырни пирки нимĕн те шарламасть. Ăна унăн авторĕ 1908 çулăн малтанхи уйăхĕсенче тин вĕçлеме пултарнă. Тен, çакă К.В.Иванован М.Ю.-Лермонтовăн сăввисен питĕ васкавлăн куçарма тивнипе çыхăннă?

1907 çулхи раштавăн 30-мĕшĕнче хайланă «Выçă аптранăскерсем» сăввăн састашĕсене пăхса тухар-ха. Кунта маларах çырнă 8 йĕрке АБВВ тытăмлă састашлă. Дата лартнă тĕп пайĕн çаврисем пурте АБАБ састашлă. Эппин поэт 1907 çул вĕçленнĕ тĕле тĕрĕс састашлă çаврасем (чи малтан АБАБ тытăмлисем) йĕркелеме хăнăхса çитнĕ темелле. Çак пĕтĕмлетӳ «Нарспи» поэмăн сыпăкĕсене уйрăмшар пăхса тухнă чухне питех те кирлĕ пулать. Халлĕхе ăна асра тытса юлăпăр.

М.Ю.Лермонтовăн хайлавĕсене К.В.Иванов 1907 çулхи хура кĕркуннерен пуçласа (20) 1908 çулхи кăрлаччен куçарма пултарнă (21). Н.В.Шупуççынни каланă тăрăх, К.В.Иванов чи малтан «Калашник юррине» куçарать. Ку хайлавра састаш йĕркеленĕвĕ пачах та çук.

Поэт куçарнă 7 сăвăри састашсем çапларах тытăмпа тĕл пулаççĕ:

1. «Пирĕшти»: АБВАГВ – 1 çавра; АБВГБВ) – 2 çавра; АБВАБВ – 1 çавра.

2. «Парăс»: АБАБ – 3 çавра.

3. «Хумсемпе çынсем»: ААБВВГ – 1 çавра; ААБВВБ – 1 çавра.

4. «Чул ту»: АБАБ – 2 çавра.

5. «Тусен тăррисем»: АБАБ – 2 çавра.

6. «Пурнăç курки»: АБАБ – 1 çавра; ААБВ – 1 çавра;

АБВГ – 1 ҫавра.

7. «Тĕрме ҫынни»: ААБВ – 1 ҫавра; АБВВ – 1 ҫавра; ААББ – 1 ҫавра; АБАБ – 1 ҫавра.

К.В.Ивановăн састаш йĕркелес ăсталăхне хăй ҫырнă хайлавĕсем тăрăх пăхса тухни ҫапла калама май парать: поэт ҫав сăвăсене 1907 ҫул вĕҫнеллерех тата 1908 ҫулăн малтанхи уйăхĕсенче куҫарнă.

Малалла ҫавра йĕркеленĕвĕн улшăнăвне хайлавсерен пăхса тухăпăр.

«Шуйттан чуринче» 20-шер йĕркеллĕ йӳнсем (4 йĕркеллĕ ҫаврасене пĕрлештерекен ҫыхă, вăл сыпăкран пĕчĕкрех пулать) мĕн пурĕ 4, 24-шар, 19-шар тата 18-шар йĕркеллисем 2-шер йӳн.

«Икĕ хĕр» хайлавра 16-шар йĕркеллĕ 2 йӳн тĕл пулать.

«Тимĕр тылăра» ҫапларах йӳнсем вырнаҫнă (скобкăсенчи йӳнсем сыпăксене йĕркелеҫҫĕ): (16+16) + (26+22) + (22+22) + (24+20+20) + (8+8+8+8) + (8+8+8+8+8) + (12+10+12+12).

«Тăлăх арăм» хайлаври йӳнсемпе сыпăксем: (18+16) + (40+40+36).

«Выҫă аптранăскерсем» сăвăра ҫапларах йӳнсем вырнаҫнă: (8+12+16+12+10).

Хайлавсен ҫавра-йӳн тытăмĕсене пăхса тухнă хыҫҫăн ҫапла пĕтĕмлетӳ тума пулать.

1. Ҫавра йĕркеленĕвĕ виҫĕ шайра пулса иртет: ҫавра, йӳн тата сыпăк шайĕсенче.

2. К.В.Иванов тĕпрен 4 йĕркеллĕ ҫаврана тĕпе хурса ҫырнă.

3. Ытларах тĕл пулакан йӳнсем: 20-, 18-, 19-, 24-, 16-, 22-шер йркеллисем.

4. 1907 ҫул вĕҫĕччен ҫырнă хайлавсенчи йӳнсен калăпăшĕ пĕр хайлавра тĕрлĕрен тĕл пулать. Ку вăл поэтăн 20-шер йĕркеллĕ йӳн шăрҫалас ăсталăхĕ «Нарспире» ҫирĕпленсе ҫитни ҫинчен пĕлтерет.

Малалла «Нарспи» хайлаври сыпăксенче еплерех састаш тĕсĕсем тĕл пулнине пăхса тухăпăр (ытларах тĕл пулаканнисене маларах лартнă):

1. «Силпи яленче»: АБАБ, АБВБ, ААББ. 2. «Сарă хĕр»: АБВБ, АБАБ. 3. «Ҫимĕк каҫĕ»: АБВБ, АБАБ. 4. «Туй»: АБВБ, АБАБ. 5. «Юмăҫ патĕнче»: АБВБ, АБАБ. 6. «Тарни»: АБВБ. 7. «Икĕ туй»: АБВБ. 8. «Хушăлкара»: АБВБ. 9.

«Çимĕк иртсен»: АБВБ, АБАБ. 10. «Нарспи ĕçĕ»: АБВБ, АБАБ. 11. «Силпире»: АБВБ. 12. «Вăрманта»: АБАБ, АБВБ. 13. «Атте-анне»: АБВБ. 14. «Тăватă виле»: АБВБ.

К.В.Иванов АБАБ тытăмлă састашпа 1907 çул вĕçнелле кăна тухăçлă усă курнине шута илсен, çав састаш йышлă тĕл пулакан сыпăксене вăл кăрлач-нарăс уйăхĕсенче хушса çырнă тесе çирĕппĕнех калама пулать. Кунта чи малтан «Силпи ялĕнче» тата «Вăрманта» сыпăксене асăнмалла. Вĕсене кайран хушса çырни иккĕленӳсĕр.

«Нарспири» йӳнсемпе сыпăксенчи йĕркесен хисепне пăхса тухни ӳкерчĕке татах та уçăмлатать.

Юлашки вариантри сыпăксен тытăмĕ çапларах йĕркеленнĕ: 1. «Силпи ялĕнче» – 160 йĕрке (20-шер йĕркеллĕ 8 йӳн). 2. «Сарă хĕр» – 160 йĕрке (20-шер йĕркеллĕ 8 йӳн). 3. «Çимĕк каçĕ» – 240 йĕрке (20-шер йĕркеллĕ 12 йӳн). 4. «Туй» – 104 йĕрке (20-шер йĕркеллĕ 5 йӳн тата 4 йĕркеллĕ тепĕр тулли мар йӳн). 5. «Юмăç патĕнче» – 112 йĕрке (20-шер йĕркеллĕ 4 йӳн тата 16-шар йĕркеллĕ 2 йӳн). 6. «Тарни» – 138 йĕрке (20-шер йĕркеллĕ 6 йӳн тата 18 йĕркеллĕ тепĕр йӳн). 7. «Икĕ туй» – 140 йĕрке (20-шер йĕркеллĕ 7 йӳн). 8. «Хушăлкара» – 152 йĕрке (20-шер йĕркеллĕ 6 йӳн тата 16 йĕркеллĕ 2 йӳн). 9. «Çимĕк иртсен» – 116 йĕрке (20-шер йĕркеллĕ 5 йӳн тата 16 йĕркеллĕ тепĕр йӳн). 10. «Нарспи ĕçĕ» – 240 йĕрке (20-шер йĕркеллĕ 12 йӳн). 11. «Силпире» – 60 йĕрке (20-шер йĕркеллĕ 3 йӳн). 12. «Вăрманта» – 116 йĕрке (20-шер йĕркеллĕ 5 йӳн тата 16 йĕркеллĕ пĕр йӳн). 13. «Атте-анне» – 200 йĕрке (20-шер йĕркеллĕ 7 йӳн тата йӳнсене пайламан 60 йĕрке). 14. «Тăватă виле» – 140 йĕрке (20-шер йĕркеллĕ 7 йӳн).

Састаш тĕсĕсен тишкерĕвĕпе килĕшӳллĕн, 160 йĕркеллĕ сыпăксене поэт кайран хушса çырнă темелле. Малтанхи сыпăксенче, автор шухăшланă тăрăх, 140 йĕркерен (20-шер йĕркеллĕ 7 йӳнтен) ытла мар пулмалла пулнă. «Çимĕк каçĕ» сыпăка поэт кайран пысăклатса янă темелле. Тен, унта «Туй» сыпăкри уйрăм йӳнсем те кĕрсе кайнă. Çапла вара малтанхи варинтра 4 – 7-мĕш, 9-мĕш, 11-мĕш та 14-мĕш сыпăксем пулни иккĕленӳсĕр. «Силпире» сыпăкăн пĕр пайĕ, çĕнĕ сыпăк («Вăрманта») хушăннăран «Атте-анне» сыпăка куçать. Çак улшăнусене пула сыпăксенче йĕркесен хисепĕ малтан палăртнинчен (20-шер йĕркеллĕ 7 йӳнлĕ сыпăк) урăхларах пулса тухать (22).

Сюжет архитектоники

Литературăра ытларах аталануллă сюжетлă хайлавсем тĕл пулаççĕ. Вĕсенче конфликт çуралса, хĕрсе пырать те вĕçĕнче сивĕнет. Кунта пурнăçри хирĕçӳ хайлаври персонажсенчен, унта пулса иртекен ĕç-пуçран килет. Вăхăт çакăн йышши хайлавсенче сыпăкран сыпăка вĕçленес еннелле сулăнса, туртăнса пырать.

Аталануллă сюжетра яланах икĕ пай курма пулать: конфликт тĕвĕленсе аталаннă (хĕрсе пынă) тата конфликт сивĕннĕ пайсем. Иккĕшĕн хушшинче *мехел* (кульминаци, хĕрсе çитни) тăрать. Çак икĕ пайăн калăпăшĕ пĕр пек мар: малтанхи иккĕмĕшĕнчен вăрăмрах (пысăкрах). Мĕншĕн çавăн пек пулнине «ылтăн касăк» («золотое сечение») принципĕпе ăнлантарса пама май пур (23).

Ылтăн касăк пайĕсем çапларах пропорциллĕ пулмалла: 0,618 тата 0,382. Çавăн пек архитектоникăллă хайлав вулаканăн чунĕнче килĕшӳ, илем туйăмĕсем вăранаççĕ. «При воздействии на человека тех видов искусств, которые развиваются во времени, – тесе çырать бурят тĕпчевçи С.Ш.Чагдуров, – их восприятие постоянно находится в напряжении именно потому, что оно предвосхищает кульминацию, то есть точку золотого сечения. Знание этого принципа помогает художнику фиксировать и удерживать внимание зрителей, слушателей, читателей на постоянном напряжении художественного события» (24).

Кульминаци хыççăн ĕç-пуç хирĕçĕвĕ сӳрĕкленсе те вăйсăрланса пымалла. Ылтăн касăк хыççăн малтанхи ĕç-пуçăн пĕтĕмлетĕвĕ, результачĕ пулмалла. Поэзире вăл 0,382 процентран кĕскерех те пулать: ун пек чухне çав текст тăсăлмалли вăхăта тăхтав (пауза) йышăнать (25).

Çак ылтăн касăк принципĕ пуç миминчи нейрон атмипе (нейроннные сети), унти электричество хумĕсемпе тачă çыхăннă иккен (26).

К.В.Иванов хайлавĕсен сюжечĕсен архитектоникине ку таранччен никам та пăхса тухманччĕ-ха. Çакă вăл чи малтан мехел (кульминаци) вырăнне палăртма, малтанхи архитектоникăна кайранхи сыпăксен улшăнăвĕ еплерех витĕм

кӳнине пĕлме кирлĕ. Çапла майпа эпир çыравçăн вăл е ку хайлавĕн пултарулăхлă историне лайăхрах курма пултарăпăр.

Поэтăн 1907 çулхи юпа-чӳк уйăхĕсен тĕлне сюжет йĕркелес ăсталăхĕ еплерех шайра пулнине пĕлме пире «Тимĕр тылă» баллада тексчĕ пулăшĕ.

Хайлавра мĕн пурĕ 312 йĕрке. Унти кульминаци, эпĕ тĕрĕсех ăнланатăп пулсан, çак йĕркесенче хĕрсе çитет:

– Çĕрле çӳрес хăнам çук,
Уттар хăвăн çулупа!
«Сыв пул, эппин, пиччеçĕм!»
Йĕре-йĕре сарă кин
Аслăк çине улăхрĕ,
Йĕре-йĕре çавăнта
Улăм ăшне пытанчĕ.

Çак 8 йĕркен варрине (214-215 йĕркесем) илĕпĕр те пропорци шутласа пăхăпăр: ку вăл çĕр утăмлă çулăн 68-мĕш утăмĕ. Эппин, çак хайлав пайĕсен пропорцийĕ пĕрлĕхĕн 0,68 тата 0,32 процентчĕсемпе танлашать. Ку вăл К.В.Иванов туйнă, уншăн çывăх архитектоника. Унăн хайлавĕнчи ылтăн касăк вырăнĕ кăштах каярах (0,06 чухлĕ) вырнаçнă. Паллă ĕнтĕ, çакă илемпе гармони туйăмне вăратма пачах та чăрмантармасть, çав хушăрах поэтăн хăй евĕрлĕхне аванах палăртать.

Халĕ «Нарспи» архитектоникине пăхса тухар. Унти кульминацине «Нарспи ĕçĕ» сыпăкра шырамалли иккĕленӳсĕр. Сыпăкăн 7-мĕш йӳнĕнче (121-140-мĕш йĕркесем) ĕç-пуç хĕрсе çитет: кунта Тăхтаман наркăмăшлă яшка çинине ӳкерсе кăтартнă. Вăтамран 130-мĕш йĕркене («Кăтартать вăл чăмăрне») илĕпĕр те çавăнта ылтăн касăк тесе шутлăпăр. Ку вăл хайлаври 1452-мĕш йĕрке. Малтан пуçласа çак йĕркене çитичченхи вăрăмĕш пĕр пĕтĕмĕш калăпăшĕн (2078 йĕркеллĕ пĕрлĕхĕн) 0,68 процентчĕпе танлашать! Эппин, «Нарспи» кульминацийĕ «Тимĕр тылăри» ылтăн касăк вырăнĕпе пĕтĕмпех тӳр килет. Çакă вăл, тепĕр хут калатăп, К.В.Ивановăн хайлав архитектоникине йĕркеленин хăй евĕрлĕхĕ.

Кульминаци вырăнне палăртни пире çыравçăн хăй евĕрлĕхне пĕлме кăна мар, хайлавăн пултарулăхлă историне сăнама-асăрхама та кирлĕ. Поэт «Нарспие» темиçе тапхăр çырни, ăна вăл варринчи сыпăксенчен (Н.В.Шупуççынни

«Туй» сыпăкран çырма пуçланă тесе çирĕплетет) пуçлани иккĕленӳсĕр. Çакна састашри тата çавра йĕркеленĕвĕнчи уйрăмлăхсем те ĕнентерме пулăшаççĕ. Кульминаци уйăрса тăракан икĕ пайăн малтанхи пайĕнчи «Силпи ялĕнче» тата «Сарă хĕр» сыпăксем, иккĕмĕш пайĕнчи «Вăрманта» тата «Атте-анне» сыпăксем (вĕсенчи 4 йӳн малтан «Силпире» сыпăка кĕнĕ) – малтанхи варианта 1908 çулхи кăрлачнарăсра çĕнетсе-юсаса çитернĕ май хушса хунăскерсем. Икĕ пайне те пĕрешкелтерех хушса çырнăран ылтăн касăк вырăнĕ Тăхтамана наркăмăшлă яшка çитернĕ тĕлтех юлнă. Çав хушăрах сюжет çивĕчленсе хивреленнĕ, сăнарсен хирĕç тăрăвĕ вăйланнă. Çакăн пирки каярах тĕплĕнрех калаçăпăрха. Халĕ пире илемлĕ идея сюжета йĕркелеме, ăна улăштарма пултарнине сăнани кирлĕ.

Илемлĕ идейăпа сюжет

К.В.Ивановран вăл «Нарспи» сюжетне ăçтан тупни пирки ыйтсан, сăвăç çакă ниме те пĕлтермест тесе хуравланă иккен. Тĕрĕс хурав: поэт сюжета хăйĕн пурнăç позицийĕ, концепцийĕ, тĕнче курăмĕ, ăнланăвĕ, илемлĕх ăнĕ витĕр «аласа» кăларать. Çавăнпа та хайлава мĕнле пур, çавăн пек пăхса хакламалла. К.В.Иванов шайĕнчи çыравçă юмаха сăвăланипех çырлахма пултарайман (27). Ку пĕтĕмпех тĕрĕс.

Çапах та тĕпчевçĕшĕн тепĕр тĕрĕслĕх те пур. Çыравçăн пурнăç концепцине тĕрĕс палăртма, автор позицине пĕлме çăмăлах мар. Кунта хайлава пур енчен те пăхса тухни, тĕпчевçĕн субъектлăхĕнчен хăтăлма пултарни питех те кирлĕ. «Нарспи» хайлава тĕрлĕ вăхăтра тĕрлĕрен хак панине аса илер-ха: мĕн кăна каламан-ши ун çинчен юлашки 80 çулта!

Ман шутпа, çак çитменлĕхсем (чи малтан тĕпчевçĕн субъектлăхĕ, вăл хăйĕн курăмне хайлав авторĕн тесе шухăшлани) çыракансен тĕпчев инструментарийĕ чухăн пулнăран, вĕсен ĕçĕсем наука статйинчен ытларах эссене çывăхран килеççĕ. Унтан та кунтан тăпăлтарса илнĕ йĕркесене цитатăласа çырни, хайлава пĕр пĕтĕмĕшле ытамласа курма пĕлменни – çакă поэтăмăр пултарулăхне тĕпчекенсен тарăна кайнă чирĕ (28). Пĕри тепринчен иртсе каяс ĕмĕтлĕ, çавна май çĕклемне пысăкран-пысăк йăтма хăтланаççĕ. Малта К.В.Иванов мар, тĕпчевçĕ хăй тăрать. Вăл юлашки çулсенче

мĕнле кĕнекесем вулани, кам ҫырнисене мала лартни витĕр курăнать. Мĕн тăвăн ĕнтĕ, мода текенни литература тĕпчевҫисен хушшинче те лайăх палăрать.

Мĕншĕн палăртсах ҫыртăм-ха ҫак йĕркесене? Пирĕн классикăлла литература кăна мар, классикăлла литературоведени те пур тесшĕн. Ҫав тĕпчев шкулĕ шăпах та классикăна тараннăн тĕпченĕ майăн ҫирĕпленнĕ. Эпĕ кунта вырăс классикине нумай томсемпе пичетлесе кăларнă май ирттернĕ тĕпчевсем пирки калатăп.

Сăмах хайлавсен пултарулăхлă историне тĕпчес ыйтусем патне илсе ҫитерчĕ. Ҫыравҫă мĕн калас тенине унăн ал ҫырăвĕсемпе, хайлав варианчĕсемпе ĕҫлекен ытларах та тĕрĕсрех пĕлме пултарать. Кунта тĕпчевҫĕ субъектлăхĕ мар, ал ҫыру-ри факт малта пырать, ĕнентермелли сăлтав шутланать. Хăйĕн ҫинчен хайлав авторĕ хăех каласа пырать ун йышши тĕпчевре.

Илемлĕ идея чи малтан хайлав авторĕн курăмĕпе, унăн ăнĕпе, вăл пурнăҫри пулăмсене хак панипе ҫыхăннă. Ҫыравҫăн ăн айĕнчине (подсознательное) мала лартса тĕпчени, В.Е.Хализев шухăшĕпе, хайлава ăнланма пулăшмасть. «Творческая воля, сознательные намерения, духовная активность художника обходятся молчанием, недооцениваются, либо игнорируются по существу» – тесе ҫырать тĕпчевҫĕ (29). Вăл, чех филологĕ Я.Мукоржовский каланипе килĕшсе, ҫапла пĕтĕмлетет: «основной фактор впечатлений, вызываемого художественным произведением, – это авторская *преднамеренность* (курсив автора – *В.Р.*), что именно она соединяет воедино отдельные части произведения и придает смысл сотворенному» (30).

Автор шухăшне, унăн кăмăлне тĕрĕс палăртма, каларăм ĕнтĕ, хайлавăн пултарулăхлă историне туллин тĕпчени пулăшать. Кунта тĕпчевҫĕн субъектлăхне минимума ҫитиччен чакарма май килет.

Илемлĕ идейăна тараннăн ăнланма автор концепцийĕпе пурнăҫ ҫине пăхни пулăшать тенĕччĕ. Юлашкине пĕлме авторăн хавхине (пафосне), унăн хайлаври сăнарне палăртни питех те кирлĕ.

Автор конрцепцийĕ еплерех пулнинчен сюжет аталанăвĕ хăш йĕрпе (ҫулпа) каясси килет. Эппин, кунта пĕрремĕшĕ иккĕмĕшне пăхăнтарса ҫураҫăнтарать. Енчен те тĕпчевҫĕ

4-36962

НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА ЧУВАШСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

автор малтан сюжет никĕсне мĕнле материала (пурнăçра чăн пулнине, халăх сăмахлăхĕнче анлă сарăлнă сюжета тата ыт.те.) хунине пĕлет пулсассăн, уншăн авторăн пултарулăхри кăмăлĕпе шухăшне пĕлесси йывăр ĕçех мар.

«Шуйттан чурипе» «Тимĕр тылă» çăл куçĕсем

«Шуйттан чури» трагедин планĕ тата унăн хăш-пĕр сыпăкĕсем «Тимĕр тылăпа» «Икĕ хĕре» çырма палăртиччетенех çуралнă тенĕччĕ маларах. Ахăртнех, планне поэт Чĕмпĕре çитиччен (1907 çулхи авăн уйăхĕччен) йĕркеленĕ. Пĕрремĕш пайне вара сăвăç авăн уйăхĕнче хайланă пек пулса тухать. Автор хăй хайлав жанрне планра «Переделка из народного рассказа» тесе палăртнă. Эппин, хайлав сюжетне вăл халăхра çӳрекен халапран илнĕ теме май пур.

Планра вăрçă хирĕнчи икĕ чăваш тăвансем мар, юлташсем кăна иккен. Шуйттана тухнă чăваш кайран тăван килне таврăнса арăмĕпе ачисене вĕлерет. Кунта чи малтан мулпа чун хирĕçĕвĕ палăрать. çынна укçашăн вĕлерекен хăйĕн чунне шуйттана сутать.

Халăх халапĕсенче çын хăйĕншĕн хаклине (тин çеç çуралнă ачине, чунне) шуйттана пани, мулпа улăштарни çинчен каланисем йышлă тĕл пулаççĕ. Çак проблемăна хускатасшăн пулнă та К.В.Иванов.

«Шуйттан чурин» пĕрремĕш пайĕнче авторăн шухăшĕ тарăнланса пыни курăнать. Кунта мулпа чун хирĕçĕвĕ мулпа тăванлăх (пĕр юнлă çынсем) хирĕçĕвне куçать. Мул ют çынна кăна мар, пĕр варта выртнă тăвана та вĕлерттерме пултарать иккен.

Авторăн çак концепцийĕ, философилле ăнлавĕ 1907 çулхи юпа уйăхĕ тĕлне çырĕпленсе çитнĕ тесе калама сăлтавсем çителĕклех.

«Икĕ хĕрпе» «Тимĕр тылă» хайлавсене автор юпа-чӳк уйăхĕсенче çырнă тенĕччĕ. Ашшĕне тӳррĕн каласа юрайман хĕрĕпе пăянăшне хăйĕн кăмăлĕпе минретекен кинĕ хушшинчи хирĕçӳ вăл «Шуйттан чуринче» хускатнă проблемăна тарăнлатса пыниех.

«Икĕ хĕрти» хирĕçӳ В.Шекспирăн «Король Лир» трагедийĕнчех пур. Чăваш литературинче çав ашшĕпе хĕрĕ хуш

шинчи хирĕçĕве Н.Кедров хăйĕн «Аçăна-аннĕне хисепле, хăвна та аван пулĕ» повеçĕнче (1899) лайăх кăтартнă. Хĕрĕнкĕ ашшĕ хăйĕн виçĕ хĕрĕнчен хăйне хăшĕ ытларах юратнине ыйтса пĕлесшĕн пулать. Юмах мелĕпе усă курса, автор малтанхи икĕ хĕрне ашшĕ умĕнче йăпăлтатнă пек кăтартать. Кĕçĕн хĕрĕ (Лисахви) вара, ашшĕн мулне хĕрĕнменскер, çапла калать: «Чăн калатăп, атте! Эпĕ тутлă сăмахсем каласа йăпăлтатса çӳреме ăста мар. Чĕре мĕн калама хушать, çавна анчах калама пултаратăп. Юри улталаса çынна çемçете пĕлместĕп» (31).

«Икĕ хĕрте» те ашшĕ хĕрĕнчен суя сăмах илтсе чунне çемçетесшĕн. Юлашкинчен вăл, хăй кĕтнине илтейменскер, çапла калать: «Санра пархатар сахал, // Эсĕ манăн хĕрĕм мар!». Вулавçă пуçĕнче çийĕнчех «Нарспири» «Атте-анне» сыпăкри сцена курăнать. Унта та хăйсен тăван хĕрне ылханни пур-çке!

«Тимĕр тылăра» та пăянăшĕпе кĕçĕн кинĕ хушшинчи хирĕçӳ тăрать. Сюжет çăлкуçне пĕлни пире хайлава çырнă чухне кĕртнĕ улшăнусене пĕлме пулăшать. Пĕр килти çынсен хирĕçĕвĕ мĕнпе çыхăннине те лайăхрах курма май килĕ.

К.В.Иванов Чĕмпĕре 1907 çулхи çурла уйĕхĕн вĕçĕнче çитсен, унта вăл шкул библиотекинче пурăнни паллă. Çыракан çамрăк çын библиотекăри кĕнекесемпе тата ал çырусемпе паллашмасăр тăма пултарайманах ĕнтĕ. Уйрăмах вăл Г.Т.Тимофеевăн «Тăхăрьял» ал çырăвне тĕплĕн вуланă. Çакна унти юрă йĕркисем «Нарспире» тĕл пулнипе те ĕнентерме пулать (32).

«Тимĕр тылă» сюжетне поэт «Тăхăрьял» ал çырăвĕнче пулнă «Лăпăр» ятлă юмахран илнĕ. Çапла çирĕплетсех калама хайлавра тĕл пулакан ял ячĕ (Акăр) пулăшать. Чăн пурнăçра ун йышши ял çук. Сăвăç çав сăмаха Г.Т.Тимофеев кĕнекинче шыраса тупнă. Унта çапларах тупмалли юмах пур: Акар йытти ашса пырать, аякки витĕр хĕвел пăхать (çара çуна).

Халĕ «Тимĕр тылăри» çак йĕркесене аса илер:

Акăр çулĕ тап-такăр,
Уйăх çути çап-çутă.

Юмахра ама çури хăйĕн кинне çапла калать: «Уйăх çути çап-çутă, çатма çулĕ тап-такăр; пашалу пĕçер те хăнана кай».

Виçĕ текстĕнче те çулпа пыни тата çӳлтен хĕвел (уйăх) çутатни çинчен каланă. Тупмалли юмахри паллах мар **Акар** сăмахран (33) К.В.Иванов **Акăр** ятлă ял ячĕ туса хунă. Мĕншĕн шăпах çав ята илни пирки халĕ пуçăмăрсене ватмăпăр. Çакă (хайлаври çын тата ял ячĕсен функцине палăртасси) хăй уйрăм тĕпчеве тивĕç ыйту пулнине кăна палăртса хăварăп (34).

«Лăпăр» ятлă юмах çапларах пуçланать: «Карчăкпа старик пурăнаççĕ, тет. Кусенĕн пĕр ывăлĕ пур, тет. Ывăлийĕн ама çурри пулнă, тет. Ама çурри лăпăр, тет, ку ывăлне авлантарнă, тет. Ачи те пулнă, тет. Пĕрре кĕр кунне ку ама çурри, ачанăн амăшĕ, тула тухнă тет те, уйăх çути çап-çутă, тет; пӳрте кĕрсен кинне калать, тет: «Уйăх çути çап-çутă, çатма çулĕ тап-такăр; пашалу пĕçер те хăнана кай», тесе калать, тет.» (35).

К.В.Иванов çак юмах пуçламăшне чылаях улăштарать. Пĕрремĕшĕнчен, «Тимĕр тылăра» ытлашши персонажсене (старик, ывăлĕ, ачи) кĕртмен, çав хушăрах тепĕр кин сăнарне хушнă. Мĕн тума кирлĕ пулнă-ши çакă? Вуласа пăхар-ха тепĕр хут:

Аслă кинĕ мĕн ятли
Пире халĕ кирлĕ мар:
Хăй(не) кĕвĕллĕ арăмччĕ,
Тӳрриперех каласан,
Хитрех те мар мухтама,
Начар та мар хурлама.

Кĕçĕн кинĕн (Чĕкеçĕн) хитрелĕхне, вăл «ытарма çук аван» пулнине, унăн тути те «чуп тума çӳхе» пулнине кăтартма кирлĕ пулнă иккен çак хушма сăнар. Хайхи авторăн кăмăлĕ ăçталла туртăнни те палăрчĕ: вăл юмахри пек ырăпа усала кăна мар, çамрăкпа (хитрепе) ватта (сукăр «ăçтиçука») хирĕçлетсе кăтартас тĕллев тытнă.

«Тимĕр тылăри» кĕçĕн кин юмахри пек ачаллă мар, упăшки те çук унăн. Шăпах «чуп тумалли» çулсенчи çамрăк арăм вăл. Çакă килĕшмен те ĕнтĕ сукăр тухатмăша, çавăнпа вăл юратман хăйĕн «çын савăнса тăмалли» кинне.

Çак шухăш патне эпир автор юмаха еплерех улăштарнине тишкернĕ май çитетпĕр. Кунта тепĕр улăштару пирки калани те кирлĕ. Юмаха вăпăр (лăпăр) карчăк кинне вĕлерме малтанах шутласа хурать, ăна хăнана юри çĕрле кăлар

са ярать. Балладăра кинĕ карчăка хытах ҫилентерет, ăна йӳтетсе ҫитерет. Карчăкĕн пуҫĕнче малтан кинне вĕлерес шухăш пулманнине ҫак йĕркесенчен пĕлме пулать:

– Ай, ҫĕр ҫăтманă пуҫна!

Ырра мар-тăр ку кинĕм.

Юмахри ама ҫури кинĕпе мăнукне хăй ҫисе ярать. Карчăк вара кинĕ йӳтетнĕрен кăтăрать. Каярах, пĕлетпĕр ĕнтĕ, тимĕр тылă та кăтăрса каять. Сăлтавне карчăк ăна кине хăвалаттарса та таврăнма чĕнсе йăлăхтарнинче курмалла.

К.В.Иванов, юмаха улăштарса, «усала тĕкĕнме (вăратма) юрамасть» текен шухăша палăртасшăн пулнă. Ҫакна тĕпчевҫĕсем тĕрĕсех асăрханă.

Ҫапах та кунта автор ҫак шухăшран таранрах каласшăн пулнă теес килет. Сарă кин хăйĕн пăянăшне мĕншĕн йӳтетнине аса илер-ха: вăл тăван ялне, тăванĕсем патне ҫитесшĕн ҫунать. Вĕсене курас килнĕренех вăл тӳсĕмне ҫухатать – ҫула усал-тĕсел вăраннă вăхăтра (ҫĕрле) тухать. Кунта автор сарă кине айăплас тенине курмастăп эпĕ.

Кин ҫĕрле ҫула тухнă мотив юмахра та пур, ăна сăвăҫ ҫаплипех хăварнă. «Вăратнă усал кăтăрма пултарать» текен шухăш автора карчăкпа тимĕр тылă хăтланăвĕсене тӳрре кăларма кирлĕ пулнă. Кин хăтланăвне поэт тăванлăх туйăмĕ вăйлă пулнипе, вăл тунсăхласа ҫитнипе сăлтавлать.

Хайлавăн тĕп шухăшне ăнланса илме юмахăн вĕҫне пĕлни пулăшать. Унта пĕрре вилнĕ кинĕ тепĕр хут чĕрĕлсе тăрать. Пăянăшне вара, усал вупăра, «сĕлĕ пĕрчи пек тураса тухрĕҫ, тет те, халĕ те пулин аван пурăнаҫҫĕ, тет».

Балладăра кинĕ те, карчăкĕ те вилеҫҫĕ. Мĕн пурĕ кунта сукăр та ватă карчăк хăйĕн чипертен те чипер ҫамрăк кинне юратманнипе ҫыхăннă. Юратманлăхĕ вара кинĕн хитрелĕхĕпе ҫамрăклăхĕнчен килнĕ. Ахальтен мар автор юмаха чи малтан кин хитрелĕхне кăтартас тĕллевпе улăштарать.

Айăплă-ши Чĕкеҫ хăй хитре тата ҫамрăк пулнишĕн? Паллах, айăплă мар. Ку вăл ҫут ҫанталăк панă, турă ҫырнă ырăлăх. Хитрелĕхпе савăнмалла, «ҫӳхе тутана чуп тумалла», тăванпа тăванăн та пĕрле хутшăнса та килĕштерсе пурăнмалла.

Ҫук вĕт, илеме курайман ҫынсем те пур ҫĕр ҫинче

(вĕсене шуйттан ҫапла тăвать иккен). Вĕсем сукăр (поэт юмахри вупăр карчăка ятарласа сукăрлатнă факт эпĕ калани те авторăн шухăшĕ пулнине ĕнентерет), вĕсене пула илем синкерлĕх патне ҫитсе тухать. Анчах таваăру саманчĕ те ҫитетех: сукăра хăй вăратнă усалах тĕп тăвать, хăйне те пĕтерет.

Ҫут ҫанталăк йĕркине хирĕҫ кайни ырри патне илсе ҫитермест. Ҫак шухăша «Шуйттан чуринче» те, «Икĕ хĕрпе» «Тимĕр тылăра» та асăрхатпăр. Ҫав йĕрке (тĕрĕслĕх) малтанхи хайлавра тăванлăха тĕп тунăран, иккĕмĕшĕнче суя ҫулĕ ҫине тăнăран, юлашкинче илеме курайманран арканать. Чĕкеҫ хăйĕн хитришĕн пĕтет, «Тăлăх арăмри» кĕҫĕн кин леш тĕнчене хăйĕн юратнă мăшăрĕ вилнĕрен каять. Хитрелĕхпе юрату – ҫут ҫанталăк ырлăхĕ. Хитрелĕхе курайман сукăрсемпе юратнă ҫынсене пĕтерекен вăрҫă-харҫă тăнăҫлăха аркатаҫҫĕ, синкерлĕх патне илсе ҫитереҫҫĕ.

Ҫапларах шухăшсем ҫуратать асăннă хайлавсен пултарулăхлă историйĕсене пăхса тухни.

«Нарспи»: хайлав ҫăл куҫĕ

Хайлава тишкернĕ май тĕпчевҫĕ чылай чухне ăна ҫырнă вăхăт паллисене шырать, вăсене тупма тăрăшать. «Нарспие» те ҫав мелпех тишкереҫҫĕ, XX ĕмĕр пуҫламăшĕнчи пурнăҫ паллисене шыраҫҫĕ. Пысăк пĕлтерĕшлĕ хайлавăн историйĕ нихăҫан та ăна ҫырнă вăхăтран пуҫланмасть. Ҫакăн пирки М.М.Бахтин акă мĕн калать: «Великие произведения литературы подготовляются веками, в эпоху же их создания снимаются только зрелые плоды длительного и сложного процесса созревания» (36).

Хайлава ăна ҫырнă е авторĕ пурăннă вăхăтпа кăна ҫыхăнтарса ăнланма тăрăшни унăн тарăн варăннă илемлĕ идейине пĕлме май памасть. Ҫакăн пек чухне тĕпчевҫĕн хайлава, М.М.Бахтин калашле, *Пысăк вăхăт* куҫĕпе пăхса ăнлантарни кирлĕ.

Пысăк вăхăт паллисем культурăра тĕрлĕ енлĕн курăнаҫҫĕ. Калăпăр, тĕрĕ историйĕ ҫи-пуҫăн тĕрлĕ элеменчĕсенче тата сарăлнă ареалĕнче (этнотерриторире) ӳкерĕннĕ. Сăмахлă культурăн стилĕсемпе мотивĕсен историйĕ фольклор жанрĕсенче упранса юлнă. Сюжетсен историне, поэтикăна та ватă

е çамрăк жанрсене уйăрса пăхнă май пĕлме пулать (37).

Халăх прозинчи (юмахсенчи) персонажсем хăйсен ырăлăхĕпе е усаллăхĕпе палăраççĕ. Вĕсенче çут çанталăк тăнăçлăхĕ яланах çĕнтерет. Усал персонажсем вилеççĕ е ыррисене пăхăнаççĕ («Лăпăр» юмаха аса илер-ха).

Чăваш халăх юррисен йышĕнче сюжетлă текстсем питех йышлă мар. Çапах та унăн пеккисем пур, вĕсем чи малтан истори темипе хайланнă. Çавăн йышши текстсенчен пĕрне С.Максимов композитор 1927-1928 çулсенче Сĕнтĕрвăрри районĕнчи Упакасси ялĕнче çырса илнĕ. Умĕнче прозăлла халап пайĕ пур: «Ку юрра пĕр ватă карчăк юрлатчĕ, тет. Карчăксем каланă тăрăх, ĕлĕк, Хусана илнĕ чух, патша майри мечет тăррине хăпарнă, тет те, ăмăрт кайăк пулса вĕçсе кайнă, тет». Малалла виçĕ çавраллă юрă тексчĕ каять (38).

Хусан ханĕн Сафа-Гирлейĕн Сююмпике ятлă арăмĕн упăшки вилсен хăйĕн кăкăр ачипе тăрса юлать. Халапсем тăрăх, вăл хăйне вăйпа качча илекен Шăхаль хана хирĕç тăрса, Хусан кремĕлĕнчи пĕр башня çинчен сиксе вилет. Акăш пулса вĕçсе кайнă вариант та пур. «Сююмпике пейĕчĕ» ятлă тутарла пейĕтре ăна Мускава вăйпа илсе кайни çинчен каланă. «Мана сутнă мăрсасенĕн пуçĕ çĕре хурăннă тесе юрлать вăл, пур çыннăн та юлашкинчен тăпра айĕнче пулмаллишĕн хурланать (39).

Тутар халăхĕн тепĕр пейĕтĕнче пĕр çын хăйĕн Хамида ятлă хĕрне вырăс офицерне вăйпа качча пани çинчен каланă. Хĕр шыва сиксе вилес умĕн çапла юрланă тет:

Юнлă та пурçăн явлăкăм офицер мăйĕнче çутă пулчĕ,
Хăмăшлăхри яштак пĕвĕм офицер хивĕнче хур пулчĕ...
Авăрлă ылтăн пуртă хĕвел куçне юхтарĕ,
Хăмăшлăхри яштак пĕвĕм хăва тĕпĕнче çĕрĕ (40).

Пушкăрт халăхĕн «Хура Çăрха» ятлă эпикăллă юрă пур. Ăна вырнăн-вырнăн юрламасăр та каланă. 1907 çулта Самар кĕпĕрнинчи Бузулук уесĕнче М.Бурангулов çапларах фабулăллă текст çырса илнĕ. Аблай ятлă йĕкĕт Масем ятлă пуянăн Махтымхылу ятлă хĕрне юратса пăрахать. Нугуш пуян хăйĕн ывăлĕ валли çак чиперккене çураçма евчĕсем ярать, Масем пуянпа килĕшсе татăлать. Аблай хăйĕн Хура Çăрха ятлă учĕ пулăшнине пула хăйĕн савнине килне илсе каять. Çухалнă хĕрне шыраса çитнĕ ашшĕне Махтымхылу

çапла хуравлать:

Сакмар шывĕ хурăнлăх,
Ӳсмест, тесе ан калăр.
Чухăн йĕкĕт Аблай та
Мул тупаймĕ ан тейĕр.
Нугуш пуян ывăлĕн
Ăрăс каймĕ ан тейĕр...
Вăйпа парсан Нугуша
Хирĕçлеймĕп ан тейĕр;
Хура та çĕр айĕнче
Вырăн тупмăп ан тейĕр...
Эп хулăмшăн сутăнмăп
Йĕкĕчĕ ар пулмасан,
Кăкăрне те сĕртĕнмĕп
Юратăвăм пулмасан.

Çакăн хыççăн Масем пуян хĕйĕн хĕрне Аблай чухăна качча пама килĕшет (41).

Хăйĕн савнийĕпе пĕрле пулма май килмен, урăх çынна вăйпа качча панă телейсĕр хĕр пирки калакан халапсемпе юрăсем тĕрĕк халăхĕсен сăмахлăхĕнче пин-пин çул упранаççĕ. Вĕсене тĕпе хурса вăтам ĕмĕрсенчи поэтсем дастан-поэма хайлани те паллă. Акă, узбексен Низами Ганджеви ятлă сăвăçи 1188 çулта «Лейлипе Меджнун» дастан çырать. Унти лейтмотив – икĕ çамрăкăн вĕри юратăвĕ. Ашшĕ-амăшĕ Лейли ятлă хĕрне чухăн Кайса (Меджнуна) качча пама килĕшмест. Романтикăлла юрату хĕр хăйĕн каччи аллинче вилнипе вĕçленет.

Çак Низами хайлавĕн фабулине тĕпе хурса каярах сăвăçсем тĕрлĕ чĕлхепе хайлавсем çырни паллă. В.Шекспир «Ромеопа Джульеттин» фабулине унтанах илнĕ тесе калаççĕ (Е.Э.Бертельс).

Традицилле фольклористикăра лиро-эпика тексчĕсене *баллада* тата *сюжетлă юрăсем* тесе калатчĕç. 1982 çулта эпĕ вĕсене *пейĕт* ятпа палăртма сĕннĕччĕ. Пулса кайнине тата тематикине кура, çапла пейĕтсем пурри çинчен çырнăччĕ: авалхи пейĕтсем, вăрçă пейĕчĕсем тата юрату пейĕчĕсем (42).

Чăваш халăх сăмахлăхĕнче авалхи пейĕтсем сахал мар тĕл пулаççĕ. Вĕсенчен пĕрне, Хусан ханĕн майри çинчен калаканнине, илсе кăтартрăм ĕнтĕ.

Самар тăрăхĕнче 1911-1912 çулсенче çырса илнĕ пейĕт çапла пуçланать: "...Ĕлĕк пĕр чăваш хăй хĕрне тĕрĕк çыннине панă тет. Хĕрĕ каясшăн пулман. Ăна йăпатса хĕрĕн йăмăкĕ çапла такмакласа юрланă тет:

Вĕç, вĕç, аккăш, вĕç, аккăш та
Тĕрĕк хирне ӳк, аккăш.
Тĕрĕк хирĕ шурă çеçке,
Эпир ăна курнă-çке.
Кай, кай, акка, кай, акка та
Тĕрĕк арăмĕ пул, акка.
Тĕрĕк майрин камсульсене
Мана та тăхăнма пар, акка...»

Малалла хĕçпе çĕçĕ тытнă вырăс çыннине сăнланă, вăл аппăшне чикме хатĕрри пирки каланă (43). Тепĕр пейĕтре тутар тыткăнĕнчи хĕрĕ патне тăван амăшĕ çитни, мăнукне сиктернĕ май вăл юрă юрлани пирки каланă.

Ашшĕ-амăшĕ хĕрне вăйпа качча пани çинчен калакан сюжетсем темиçе ушкăна пайланаççĕ: ют патшалăха (тыткăна) илсе кайни çинчен, ют халăха е пуян çынна пани çинчен. Ют халăх çыннине вăйпа качча пани çинчен калакан тепĕр пейĕте М.Арзамасов Тĕрлемес ялĕнче çырса илнĕ. Пĕр хĕре çармăс каччине вăйпа качча панă тет. Атăл урлă илсе каçнă чухне вăл çапла юрланă пулать:

Ай, аттеçĕм, аннеçĕм,
Аттем-аннем пулмарĕ те
Мана ыр кунсем пулмарĕç.
Ахах ятăм – путмарĕ,
Мерчен ятăм – юхмарĕ.
Хурăн çырли пиçнĕ чух
Хурнташсенчен уйăрчĕç,
Çĕр çырлийĕ пиçнĕ чух
Çĕртен-шывран уйăрчĕç.
Тантă кĕпçи ӳснĕ чух
Тантăшсенчен уйăрчĕç.
Ай-хай чунçăм, çамрăк чун,
Кантăр пекех ӳсрĕмĕр,
Пуса пекех уйăрчĕç.
Ай, аттесем, аннесем,
Ай, пиччесем, инкесем,
Эсир мана курас çук,

Эп те сире курас çук.
Манăн пуçри нухратăм
Атăл тĕпне сарăлтăр.
Манăн умри кĕмĕл тенкĕ
Атăл тĕпне çутăлтăр.

Юррине юрласа пĕтернĕ-пĕтермен çав хĕр кимĕ çинчен Атăла сикнĕ тет (44).

Çак фабулăпа усă курса, Трубина Марфи «Елик» ятлă сăвăлла халап (пейĕт) хайлани паллă. Турхан Яккăвĕн «Варуççи» поэмине те çав авалтан килекен сюжета тĕпе хурса çырнă темелле.

«Нарспи» поэма сюжетĕнче те тĕпре ашшĕ-амăшĕ хăйĕн хĕрне юратман çынна вăйпа качча пани, савнă çынсене пĕрпĕринчен уйăрса яни тăрать. Н.В.Шупуççынни аса илнĕ тăрăх, К.В.Иванов поэма сюжетне Чĕмпĕрти шкул хуралçинчен илтнĕ (45). Сăвăçăн Праски ятлă йăмăкĕ урăхла аса илет: «Произведенин тĕп шухăшне эпĕ ун чух юрăсенчен илтнĕ пулĕ терĕм. Мĕншĕн тесен халăх хушшинче хĕрсене ют çĕре вată та юратман çынна качча пани çинчен нумай юрлаççĕ. Квинтилиан пĕлтернĕ тăрăх, «Нарспи» сюжетне Константин асаннерен илтнĕ» (46).

Шкул хуралçи мĕнлерех сюжетлă халап каланине халĕ тин пĕлеймĕпĕр, мĕншĕн тесен çырса хăварни упранса юлман. Поэт асламăшĕ мăнукне мĕнле юрă юрласа пама пултарнине Г.Г.Макаров мана 1987 çулхи çĕртмен 10-мĕшĕнче Слакпуçĕнче каласа пани пĕлме пулăшать. Ун чухне вăл çапла пĕлтерчĕ: «Эпĕ Мария Даниловна Ковалеван племянникĕ. Пĕррехинчен унран «Нарспи» поэма пирки ыйтрăм: «Каласа парăр-ха, мĕнрен аса илнĕ-ши К.В.Иванов хăйĕн «Нарспи» поэмине?» терĕм. Вăл мана: «К.В.Иванов «Нарспи» сюжетне хăйĕн асламăшĕ каланинчен илтнĕ пулĕ», терĕ. Ваçлис аппа каланă тăрăх, ĕлĕкхи вăхăтра хĕрсене вăйпа качча панă. Çавăн йышши пĕр хĕрĕн юратман çынна качча каясси килмен. Ăна вăйпа качча панă вăхăтра вăл вара хăйне хăй вилме шухăш тытнă. Асламăшĕ çакăн çинчен каланă чухне çапла та юрласа паратчĕ тет:

Ман пуçăмри тенкĕсем
Пулă хуппи пулайччăр.
Ман тухьяри тенкĕсем
Пулă вăлчи пулайччăр.

Çав телейсĕр хĕр кĕпер урлă каçнă чухне çапла юрланă та шыва сикнĕ иккен. Лап! ӳкнĕрен, çавăнтах вилнĕ вара» (47).

Ку пейĕт Тĕрлемес тăрăхĕнче çырса илнĕ пейĕте питех те çывăх: хĕр шыв урлă каçнă чухне шыва сиксе вилет. Малтанхи тата кайранхи ĕç-пуç пирки прозăлла каланă, хĕр монологне вара юрă пек йĕркеленĕ. Вăл ăна туй шыв (кĕпер) урлă каçнă вăхăтра юрлать. Трубина Марфин 1906 çулта çырнă «Еликĕнче» туй халăхĕ малтан пӳртре пулнине, хĕрĕпе ашшĕ калаçнине сăнланă. Кунта калуçă сăмахĕсене те сăвăласа çырнă. Кайран хĕрĕн вилес умĕнхи монологне вырнаçтарнă. Хайлав çапла вĕçленет:

Çав ĕçе чăвашсем манман,
Ирĕксĕр хĕрсене çармăса паман.
Елик çинчен шăпăрçăсем юрлаççĕ,
Чăваш хĕрĕсем ыррипе асăнаççĕ.

«Нарспи» сюжетне аталантаракан тĕп мотив – хĕр хăйĕн ашшĕ-амăшĕ юратман çынна вăйпа качча панине хирĕç тăни – чăваш хушшинче анлă сарăлни иккĕленӳсĕр. К.В.Иванов вĕсенчен хăш вариантне илсе усă курнине халĕ лайăххăн пĕлеймĕпĕр ĕнтĕ. Çапах та çав мотив халăх сăмахлăхĕнче çĕршер çул упранса, аталанса пыни питех те пĕлтерĕшлĕ. XX ĕмĕр пуçламăшĕнче халăх чунне çывăх мотива тĕпе хурса, К.В.Иванов вилĕмсĕр хайлав çырма пултарнă.

«Нарспири» автор сăнарĕ

Хайлава хак паракансем чылай чухне калуçă сăмахĕпе К.В.Иванов сăмахне пăтраштараççĕ. Ку ĕнтĕ вăл хайлавра темиçе автор куçĕ пуррине пĕлменрен килет. М.М.Бахтин çырнă тăрăх, хайлавра автор сăнарĕ (образ автора) пур. Вăл ытти сăнарсенчен уйрăларах тăрать, çав хушăрах ăна та çыравçах калăплать. Çав сăнар унăн хăйне евĕр маски (пит çинчи писевĕ) иккен. Чăн-чăн автор шухăшне вара ӳкерсе кăтартнă тĕнчерен тухса, çав тĕнче çине пăхса хаклакан пек курса пĕлме май пур (48).

Прозăллă хайлавра автор-калуçă, автор-художник тата автор-çын куçĕсем пур. Малалла эпир калуçă урлă автор сăнарне палăртма тăрăшăпăр.

Хайлава сыпӑксерен тата йӳнсерен пӑхса тухиччен пӗр ыйтӑва татса пани кирлӗ. Калупала калаҫу (диалог) шайлашӑвӗ К.В.Ивановӑн хайлавӗсенче еплерех йӗркеленнӗ-ши? Чи малтанах вӗсен функцийӗсем тӗрлӗрен пулнине палӑртмалла: калу чылай чухне ӗҫ-пуҫа тулашран кӑтартма, калаҫу вара персонажсен кӑмӑл-туйӑмне палӑртма кирлӗ. Калу формипе вӑхӑта хӑвӑртлатсан, калаҫу мелӗпе ӑна вӑрахлатаҫҫӗ, уйрӑм самантсене сӑнлаҫҫӗ.

«Тимӗр тылӑри» калуҫӑ сӑнарӗ уҫӑмлӑ, вӑл хӑйӗн ячӗпе те калаҫать:

Кам та пулин шанмасран
Е вӑрҫасран хӑраса,
Пӗр ӗҫ ҫинчен калам-ха,
Хамӑр ялта пулнине.

«Нарспире» калуҫӑ монологӗ темиҫе тӗлте те тӗл пулать. «Сарӑ хӗр» сыпӑкӑн 5-мӗш йӳнӗнче калуҫӑ Михетер мухтаннине ҫирӗплетсе ӗнентерет, «Пирӗн ватӑ Михетер // Тивӗҫлипе мухтанать» тесе пӗтӗмлетет. «Ҫимӗк иртсен» сыпӑкӑн 6-мӗш йӳнӗнче калуҫӑ Тӑхтаманпа хутшӑнӑва кӗрет, ӑна: «Анчах кайран хӑвӑнах // Ӳкӗнмелле ан пултӑр» тесе асӑрхаттарать.

Калуҫӑн позицине пӗлме хайлавӑн чи юлашки йӳнӗнчи ҫак сӑмахсем пулӑшаҫҫӗ:

Ҫапла иртрӗ пурӑнӑҫ,
Пуҫӗ пӗтрӗ ҫамрӑклах,
Ашшӗ-амӑш ухмахран
Пӗтрӗ хуйхӑ-суйхӑпах...
Пӳлӗх туррӑн кӑмӑлӗ
Ӑслӑ турӗ хӑй хӗрне.
Атте-анне ирӗкӗ
Ҫирӗ сарӑ хӗр пуҫне...

К.В.Иванов «Нарспири» калуҫӑ сӑнарне пӗр енлӗн хак паракан пек, илемлӗ те ҫамрӑк Нарспине яланах хӳтӗлекен пек калӑпланӑ. Вырнӑн-вырнӑн ҫав калуҫӑ ял халӑхӗн е туй ачисен ячӗпе те калаҫать, вилекен Тӑхтаманӑн выльӑхӗсене те хӗрхенсе илет. Ҫав хушӑрах Нарспи «тӑшманне» хак пама та манмасть: «Пӗтрӗ пӗр чун тӗнчере // Ӗҫӗсемшӗн хупланчӗ» тет. Тӑхтаман ӗҫӗсем – ҫамрӑк та чипер хӗре «ҫаклатса» кайни тата ӑна хӗнесе тӗрлӗ асап кӑтартни. Вӗсен ҫумӗнче Тӑхтамана вӗлерни ним тӗшшине те тӑмасть,

вăл хăй айăплă.

Халĕ халăх сăмахлăхĕнчи юрату пейĕчĕсене аса илер: вĕсенче юрăçă позицийĕ яланах вăйпа качча паракан хĕрĕн кăмăлĕ енче пулнă. Юрăçăсем телейсĕр хĕр шăпишĕн кулянса, ашшĕ-амăшĕпе ютă качча тарăхса юрланă. Çак позицие эпир «Нарспи» поэмăри автор-калуçă монологĕсенче те куратпăр. Вăл хайлаври автор сăнарĕн пĕтĕмĕшле сăн-сăпатне калăплама пулăшать.

«Атте-анне ирĕкĕ // Çирĕ сарă хĕр пуçне» идея-мотив К.В.Ивановăн халăх пейĕчĕсенчен куçнăскерех. Çак шухăша Нарспипе Сетнер кăна мар, калуçă та пуссах палăртаççĕ. Калуçă ял халăхĕ ячĕпе çапла та калать: «Ашшĕ çирĕ хăй хĕрнех, // Тăван çирĕ тăванах».

Çаврапа састаш хăй еверлĕхĕ урлă эпир хăш сыпăка маларах, хăшне каярах хайланине пĕтĕмĕшле палăртса тухнăччĕ. Тĕслĕхрен, малтанхи вариантра «Силпире» сыпăк хыççăн хальхи пек «Вăрманта» мар, «Атте-анне» (вăл хăй уйрăм ятпа тăман, «Силпире» сыпăках кĕнĕ теме май пур) пулнă. Çакна «Атте-анне» сыпăкăн малтанхи икĕ йĕрки те пĕлме пулăшать. Унта «Сетнер пĕчĕк пӳртĕнче // Вĕсем иккĕн лараççĕ» тенĕ. Камсем-ши? Умĕнчи йĕркесем çакна ăнлантармаççĕ. Çав вăхăтрах «Силпире» сыпăкăн иккĕмĕш йӳнĕн вĕçĕнчи йĕрке «вĕсем» камсем пулнине лайăх ăнлантарать: «Нарспи, Сетнер, тиеççĕ». Çавăнти 3-мĕш йӳне автор çĕнĕ «Вăрманта» сыпăк кĕртнĕ майăн çыхăнтарма хайлани иккĕленӳсĕр.

«Вăрманта» сыпăкра тĕпре Сетнерпе Нарспи монологĕсем тăраççĕ. «Атте-анне» сыпăкра та монологсемех (хушнă вырăнсенче). «Нарспи ĕçĕ» сыпăкра 12 йӳн (240 йĕрке). Сыпăк калăпăшĕ, тĕпрен илсен, Нарспи монологĕсене пула капашсăр ӳссе кайнă. «Çимĕк каçĕ» сыпăкра та çаплах. Вĕсем автора геройсен ăшри туйăмĕпе шухăшне палăртма кирлĕ пулни иккĕленӳсĕр. Кун пек чухне авторăн позицине, вăл мĕн калас тенине калаçусене тишкерсе пĕлме май пур.

Малтанхи икĕ сыпăкра автор калуçăна ирĕке ярать. Кунта калуçăн мелĕ-мехелĕсене, унăн хавхине (пафосне) асăрхани вырăнлă пулмалла пек. «Силпи ялĕнче» сыпăка хушса автор ĕç-пуç пуçланичченхи идиллиллĕ вăхăта сăнланă. «Сарă хĕр» сыпăкра идилли тĕнчи арканас хăрушлăх пурри палăрать. «Çимĕк каçĕ» сыпăкра хирĕçӳ сăлтавĕсем

усӑмланса ҫитеҫҫӗ:

«...Атте-анне ӳсӗрпе
Хӗрне итлес темерӗ,
Каччи пуян тенипе
Хӗрӗн чунне пӗлмерӗ».

Ҫак Нарспи сӑмахӗсем хыҫҫӑн калуҫӑ ҫапла пӗтӗмлетет:

Ватӑ чун та хытнӑ чун,
Хытса кайнӑ кӗҫҫе ҫав.
Ҫамрӑк чун та пӗчӗк чун,
Чунӗ ытла ҫемҫе ҫав.

Хытӑ чунпа ҫемҫе чун ватӑпа ҫамрӑк пулнӑран килеҫҫӗ тени «Тимӗр тылӑрах» пурччӗ мар-и? Унта та ватти шуйттанпа ҫыхӑннӑ, ҫамрӑккин «чунне витерет».

Кайранхи хушӑмсенче К.В.Иванов ашшӗ-амӑшӗ хӗрне мӗншӗн вӑйпа качча панине сӑлтавласа ӑнлантарать тата контрастлӑ ӳкерчӗксемпе хирӗҫлетсе кӑтартать. Монологсем те тӗп геройсен шухӑш-кӑмӑлне пӗлме, вӗсен хӑтланӑвӗсене ӑнланма пулӑшаҫҫӗ. «Вӑрманта» сыпӑкра вулавҫӑ ҫут ҫанталӑк кӑмӑлне те пӗлет: Нарспипе Сетнер пӗрле пулсан вӑл лӑпланать, хӗвел пӑхма, кайӑк юрлама пуҫлать. Ҫав хушӑрах: хура кайӑк чӑйлатать:

Ай, Тӑхтаман, Тӑхтаман,
Нарспи чунне вӑл шырать!

Автор ҫак вырӑна хушса, кайранхи ӗҫ-пуҫа (ҫӗрле вӑрмантан тухса вӑрмантах ҫухалнӑ вӑрӑсен ӗҫне) сӑлтавлать.

Ҫапла вара К.В.Иванов «Нарспине» ҫырнӑ майӑн унти идейӑсене чылай тарӑнлатнӑ, ӗҫ-пуҫа сӑлтавланӑ. кунта вӑл ҫут ҫанталӑкпа ҫын кӑмӑлне ӑста ҫыхма пултарнӑ.

«Нарспири» калуҫӑпа геройсем чи малтан ашшӗ-амӑшне айӑпласҫӗ. Автор хӑй мӗн шухӑшланӑ-ши ҫакӑн ҫинчен? Сетнер каланӑ ҫак сӑмахсене аса илер-ха:

Вӑл тӑшмана пӗтерме
Икӗ вӑйлӑ аллӑм пур,
Анчах ӑна пӗтерсен,
Унтан усал тӗнче пур.

Ҫак «ҫемҫе чунлисен» тӑшманӗсем – хытӑ чунлисем, чуна, тӑванлӑха мулпа улӑштарма хатӗррисем. Вӗсем вӑйлӑрахне «Шуйттан чуринче» те, «Тимӗр тылӑра» та, «Нарспире» те куратпӑр эпир. Ҫав усал тӗнчере мул хуҫаланать. Илемпе ҫамрӑклӑх та юрату яланах пӗрле. Тӑлӑх арӑм та,

Нарспи те хăйсен савниййĕсенчен уйрăласшăн пулманран вилеççĕ.

Михетерсемпе Тăхтамансем вара каллех çав усал тĕнче саккунĕсене пăхăнаççĕ. Вĕсен куçĕсене шуйттан çӳп кĕртсе мар, мулпа шартарса сукăрлатнă. Çавсен çумĕнче суяпа сукăрланнă юмăç та мĕн пулассине витĕр курать, мĕншĕн тесен Сетнер пек çемçе чунсене çав пурнăçра «кĕске ĕмĕр, йывăр кун» кĕтнĕ.

Михетер юмăçран та сукăртарах пулнине вăл хитрене мулпа улăштарма пултарни те кăтартать. Çапах та тĕп сăлтавĕ кунта Михетерте мар, ăна «сукăрлатнă» усалта (усал тĕнчере). Çак «усал вăйлăрах» шухăша мала лартса, К.В.Иванов юмахсенчи «ырă кăна çĕнтерет» идейăна хирĕç-лет, диалога кĕрет.

Çав шухăша вăл халăх пейĕчĕсенче те асăрханă. Чи малтанах качча кайма килĕшмен хĕр хăй çине алă хуни çинчен калакан сюжетсене ăша хывнă вăл, унăн пуçĕнче пире паллă хайлавăн коллизийĕ тĕвĕленнĕ. Пейĕтре ырă хăй кăна вилет пулсассăн, «Нарспире» вăл усала та тĕп тăвать, «усал усала çиет».

Кунта эпир художникăн пурнăç концепцине кăштах та пулин ăнланма пултаратпăр. Çут çанталăк ырра (илеме, çамрăклăха, таса юратăва) тĕпе хурса пурăнма хушать. Çын тĕнчи çакна пăхăнасшăн мар, ăна усал илĕртсе пăсать. Мĕнле çур куннерен кĕр еннелле туртăнать çут çанталăк, çавăн пекех çынсем те çамрăклăхран ватлăхалла куçаççĕ, çемçе чĕресем хытса пыраççĕ, куççем сукăрланаççĕ. Анчах çурпа çамрăклăх вилĕмсĕр: Чĕкеç кин вырăнне кĕçĕн хĕр, тăлăх арăмпа Нарспи йышшисем килсех тăрĕç. Хĕвел пайăр-ки те сукăр çын куçĕ çине ӳкĕ те вăл та ырă енне куçайĕ (юмăça аса илĕр). Усал вăйлă, ырă та парăнмĕ. Ĕмĕрсерен çапла пулĕ.

Хайлавăн пултарулăхлă историне пăхса тухни çапларах шухăшсем патне илсе çитерме пултарчĕ. Паллах, çак шу-хăшсене çапла майпа тĕпченĕ хыççăн кăна калама пулать теесшĕн мар эпĕ. Кунта кашни тĕрлĕ çулпа утса тухма пултарĕ. Çапах та хамăрăн субъектлăха чакарас тесессĕн, ман шутпа, текстпа ĕçлени, унăн варинчĕсене, авторăн шухăш тытăвĕпе ӳтлентерӳ тапхăрĕсене пĕлни кирлех. Ку тĕлĕшрен эпĕ кунта çырни вăл проблемăна лартса малтанла

са ҫырса пăхнă тĕслĕх кăна-ха.

Литературăпа асăрхаттарусем

1. Кунта Н.К.Пискановъ, П.А.Сакулин, Б.В.Томашевский, Д.С.Лихачев ячĕсене асăнни те ҫителĕклĕ. 90-мĕш ҫулсенче литературоведенири ҫак пая «динамикăлла поэтика» тесе калама пуҫларĕҫ. Пăхăр: Динамическая поэтика. От замысла к воплощению. М., 1990. – 264с.

2. *Лихачев Д.С.* Текстология. На материале русской литературы X-XVII веков / Изд. 2-е, перераб. и доп. Л., 1983.

3. Там же. С. 33.

4. *Родионов В.Г.* Чувашский стих. Проблемы становления и развития. Чебоксары, 1992. С. 134-136, 160-162.

5. Там же. С. 161-162.

6. *Ухсай, Яков.* К.В.Иванов. Шупашкар, 1957. 64 с.

7. Ҫавăнтах. 65 с.

8. Константин Иванова аса илеҫҫĕ. / Г.Ф.Юмарт пухса хатĕрленĕ. Шупашкар, 1990. 15 с.

9. Ҫавăнтах.

10. Кĕнекере К.В.Иванов ҫырнисем ҫапла йĕркепе пичетленнĕ: «Икĕ хĕр» (3 с.), «Тимĕр тылă» (3-8 с.), «Тăлăх арăм» (8-10 с.), «Нарспи» (66-98 с.). Ҫак йĕркене хайлава маларах е каярах ҫырса пĕтернине асра тытса автор хăех тунă теме май пур.

11. Я.Ухсай каланă тăрăх, ҫак таргедин планне тата уйрăм пайне сăвăҫ «Тимĕр тылăпа» «Тăлăх арăм» тата ытти хайлавсене ҫырма план туса хуриччен йĕркеленĕ. Ахăртнех, ăна ҫырма вăл Чĕмпĕре пыриччен пуҫăннă.

12. НА ЧГИГН, отд. V, ед. хр. 322, инв. №2417. л. 5.

13. Куҫару ҫак кĕнекере кун ҫути курнă: Константин Иванова аса илеҫҫĕ. 5-6 с. Ҫыру копийĕпе танлаштарăр: НА ЧГИГН, отд. II, ед. хр. 655. л. 4.

14. «Кайран, сурхури уйăхĕнче вара пуҫламăшне ҫырчĕ» – аса илет Н.В.Шупуҫҫынни 1922 ҫулта. Ун чухне ҫĕнĕ календарь пулнине асра тытсан, сурхури уйăхĕ январьпе тӳр килни курăнать. И.Т.Трофимов та хайлава 1908 ҫулти февральте вĕҫленĕ тесе ҫирĕплетет (1948 ҫулхи февралĕн 28-мĕшĕнче вырăсла ҫырнă аса илӳ К.В.Ивановăн Слакпуҫĕнчи

музейӗнче упранать. 1-6 с.)

15. *Шупуҫҫынни Н.* «Нарспи» // Иванов К.В. Нарспи. М., 1930. 13 с.

16. Константин Иванова аса илеҫҫӗ. 57 с.

17. *Сироткин М.Я.* Константин Васильевич Иванов// К.Иванов: Собр. соч. Чебоксары, 1957. С. 12.

18. 1907 ҫулхи кӗркунне ҫырма палăртнă ӗҫсенчен поэт «Ватă вăрман» тата «Хур кайăксем» ятлă халапӗсене вӗҫлейменни паллă. Тен, ҫавсен вырăнне унăн пуҫӗнче «Нарспи» ҫырас шухăш тӗвӗленнӗ? Поэмăра вăрман сăнарӗ пысăк вырăн йышăннине шута илсен, ҫапла шухăшлани чăнлăха ҫывăх пек туйăнать.

19. Ку ыйтупа тӗплӗнрех ҫак кӗнекере паллашма пулать: *Родионов В.Г.* Чувашский стих. С. 105-117, 149-158.

20. Н.В.Шупуҫҫынни Чӗмпӗре юпа уйăхӗн вӗҫнелле ҫитет, ҫавăн хыҫҫăн И.Я.Яковлев вӗсене К.В.Ивановпа иккӗшне М.Ю.Лермонтов сăввисене куҫарма хушать: «И.Я. пирӗн сăвăсене курчӗ те мухтанă пекки турӗ. Хăй Лермонтова пит кăмăл тунă пирки вăл пире Лермонтовăн сăввисене куҫарма хушрӗ. Ҫапла вара Кӗҫтук «Калашник хуҫапа Иван ӗмпӳ ҫинчен ҫырнă юрра» куҫарчӗ, ун ҫумне тата пӗчӗкреххисене иксӗмӗр пӗрле куҫарса, пӗр пӗчӗк кӗнеке туса, 1908 ҫулхи ҫуркунне патне кăларттартăмăр» (*Шупуҫҫынни Н.* Нарспи. 12-13 с.).

21. «Иван ӗмпӳпе ҫамрăк сыхлавҫă тата саттур Калашник хуҫа ҫинчен хунă юрă» ятлă кӗнеке Чӗмпӗрте 1908 ҫулхи ака уйăхӗн пуҫламăшӗнче ҫапăнса тухни паллă. Типографире пӗр уйăхран кая мар выртнине шута илсен, ал ҫыру кăрлач вӗҫнелле хатӗр пулни иккӗленӳсӗр.

22. Ҫак шухăша эпӗ К.В.Ивановăн 100 ҫулхи юбилейӗнчех апробациленӗччӗ. Тӗплӗнрех паллашăр: *Родионов В.Г.* Чувашский стих. С. 134-136.

23. «Ылтăн касăк» принципӗ пирки С.Ш.Чагдуров ҫапла ҫырать: «Принцип золотого сечения был связан прежде всего с конструированием формы. Он «работал» на любое восприятие (будь то восприятие обычное чувственное, будь то восприятие художественное). Этим принципом руководствовались в музыке, архитектуре, живописи... Суть его заключается в том, что развитие материала, нагнетание динамики протекает от начала общей формы (конструкции) до ее

третьей четверти. Именно в третьей четверти преимущественно наступает кульминация (высшая точка развития – «точка золотого сечения»), после которой идет спад и итог в четвертой» (Чагдуров С.Ш. Стихосложение Гесериады. Улан-Удэ, 1984. С.43).

24. Çавăнтах. 46 с.

25. Ку ыйтупа эпĕ 1988 çулта ятарлă статья пичетлесе кăларнăччĕ. Унта çапла калани пур: «П.Хусанкайăн хăш-пĕр сăввисем мехел тĕлĕнче вĕçленеççĕ, урăхла каласан, вĕсенче ĕç-пуç хăй выранне ларни, кульминаци хыççăнхи развязка çук. Çакă вара, экспрессие чакарас тесессĕн, вуласа тухнă хыççăн кăштах шухăшласа ларнине ыйтать. Тен, çавна пулах, хăш-пĕр сăвăсене вуланă хыççăн çийĕнчех теприсене вулама пуçăнма çук. Ку вăл лирикăн уйрăмлăхĕ-тĕр» (Родионов В.Г. Поэзие тĕпчес ыйтусем (П.Хусанкай сăввисенчи тĕслĕхсемпе) // Петĕр Хусанкай. Шупашкар, 1988. 40 с.).

26. «Средняя геометрическая частота для нас составляет 22,13 герца; а две полосы равны 8,13 герца и 12,87 герца. Общий же диапазон, то есть разность крайних частот, составляет 21 герц. И отношения этих величин друг к другу приводят нас к удивительному результату – к золотому сечению» (Соколов А.А. Секреты золотого сечения //Фантастика 79. М., 1979. С.388-392). Ср.: Чагдуров С.Ш. Указ. раб. С. 47.

27. Кунта эпĕ поэтăн «Тимĕр тылă» балладипе «Икĕ хĕр» хайлавне (унăн жанрĕ пирки ятарласа тĕпчев ĕçĕ çырмалла, темшĕн ăна «сăвăлла юмах» тесе калас килмест) кĕçĕн классенче вĕрентни тĕрĕс марне палăртасшăн. Çакă поэтăн пултарулăхне тарăннăн ăнланма чăрмантарать. Аслă ӳсĕмри ачасене вĕрентнĕ чухне поэтăн ăсталăхне тата философилле тарăнăшне кăтартса пама çăмăлтарах пулни иккĕленӳсĕр.

28. Ю.М.Лотман çапларах каланă: «Идея не содержится в каких-либо, даже удачно подобранных цитатах, а выражается во всей художественной структуре. Исследователь, который не понимает этого и ищет идею в отдельных цитатах, похож на человека, который, узнав, что дом имеет план, начал бы ломать стены в поисках места, где этот план замурован. План не замурован в стенах, а реализован в пропорциях здания. План – идея архитектора, структура

здания – ее реализация» (*Лотман Ю.М.* Анализ поэтического текста. Л., 1972. С.37-38).

29. *Хализов В.Г.* Теория литературы. М., 1999. С. 60.

30. Там же.

31. Революцичченхи чăваш литератури / Текстсем. 1 том (XX ĕмĕрччен). Шупашкар, 1984. 298-299 с.

32. «Тăхăрьялта» çапла юрă йĕркисем пур:

Шăппăн-шăппăн тăмашкăн
Шăпчăк чĕппи мар эпир.
Тăррăн-тăррăн тăмашкăн
Тăри чĕппи мар эпир...

Кĕнекере çак юрра «Туй юррисем» пая кĕртнĕ (Тимофеев Г.Т. Тăхăрьял. Шупашкар, 1972. 377 с.). Автор «Нарспин» юлашки вариантне çак йĕркесене хушса çырать:

Шăпăр сасси чарăнсан
Туй юррийĕ пуçланать:
«Мĕншĕн шăппăн ларатăр,
Мĕншĕн шăппăн ларатăр?
Шăппăн-шăппăн лармашкăн
Шăпчăк чĕппи мар эпир».

К.В.Иванов юрăри мотива малалла аталантарать, Нарспи тарнă хыççăнхи Михетер килне ытарлăн çапла сăнлать:

Мĕн пулнă-ши çав тĕрлех –
Пурте шăппăн лараççĕ?
Шăппăн-шăппăн лармасăр:
Вĕсен хĕрĕ çук паян,
Нарспи усал Сетнерпе
Тарса кайнă вăйăран.

33. *Акар* тени сунарçă йыттине пĕлтерет. Пăхăр: *Егоров В.Г.* Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964. С. 23.

34. Çавăн йышши тĕпчеве ăслăлăхра *поэзилле ономастика* теççĕ. М.Ф.Федоровăн «Арçурийĕнчи» ятсем пирки эпĕ пĕчĕк ĕç те çырнăччĕ (*Родионов В.Г.* Михаил Федоров: «Арçури» ăнлантарăвĕ. Шупашкар, 1999. 40-47 с.

35. *Тимофеев Г.Т.* Тăхăрьял. 406 с.

36. *Бахтин М.М.* Эстетика словесного творчества. М., 1979. С. 331.

37. Ку ыйтăва эпĕ тĕплĕнрех çак кĕнекере хускатнăччĕ: *Родионов В.Г.* Чувашский стих. С. 21-45.

38. Чăваш халăх сăмахлăхĕ. 3-мĕш том. Юрăсем. Шупашкар, 1978. 34 с.

39. Татар халык ижаты. Бэетлэр. Казан, 1983. 33-34 б.

40. Çавăнтах. 161 с.

41. Башкирский народный эпос. М., 1977, С. 428-442. Кунта акă мĕн кăсăк: К.В.Иванов 1907 çулта çуллахи уйăхсенче Н.Ф.Беляевпа Самар кĕпĕрнинчи ялсенче çĕр виçсе çӳрени паллă (КИванова аса илеççĕ. 44, 68 с.). Шăпах çав вăхăтра тин кăна медресерен вĕренсе тухнă М.Бурангулов хăйĕн тăван ялĕнче (Бузулук уесĕнчи Урга-Ильяс аулĕнче) «Хура Çăрха» хайлава çырса илет. Унăн фабулине К.В.Иванов Самар тăрăхĕнчи чăвашсенчен те илтме пултарнă.

42. Родионов В.Г. Вопросы жанровой классификации чувашского фольклора // Чувашский фольклор. Специфика жанров. Чебоксары, 1982. С. 72, 103.

43. ГĂЧПИ ĂА, I уйр., 230 упр. ед. 220 л.

44. ИОАИЭ. Том III. Казань, 1880-1882. С. 284. Вариант: ГĂЧПИ ĂА, I уйр., 179 упр. ед.

45. К.Иванова аса илеççĕ. 23, 29 с.

46. Çавăнтах. 58 с.

47. В.Г.Родионов архивĕнчен. М.Д.Ковалева – поэтăн Маня ятлă йăмăкĕпе пĕр класра вĕреннĕ Слакпуç хĕрĕ. Кайран вăл Чĕмпĕрте ăс пухнă, Ивановсен килĕнче тăтăшах пулнă.

48. «Разные смысловые плоскости, в которых лежат речи персонажей и авторская речь. Персонажи говорят как участники изображенной жизни, говорят, так сказать, с частных позиций, их точки зрения так или иначе ограничены (они знают меньше автора). Автор вне изображенного (и в известном смысле созданного им) мира. Он осмысливает весь этот мир с более высоких и качественно иных позиций» (*Бахтин М.М.* Эстетика словесного творчества. С. 295).